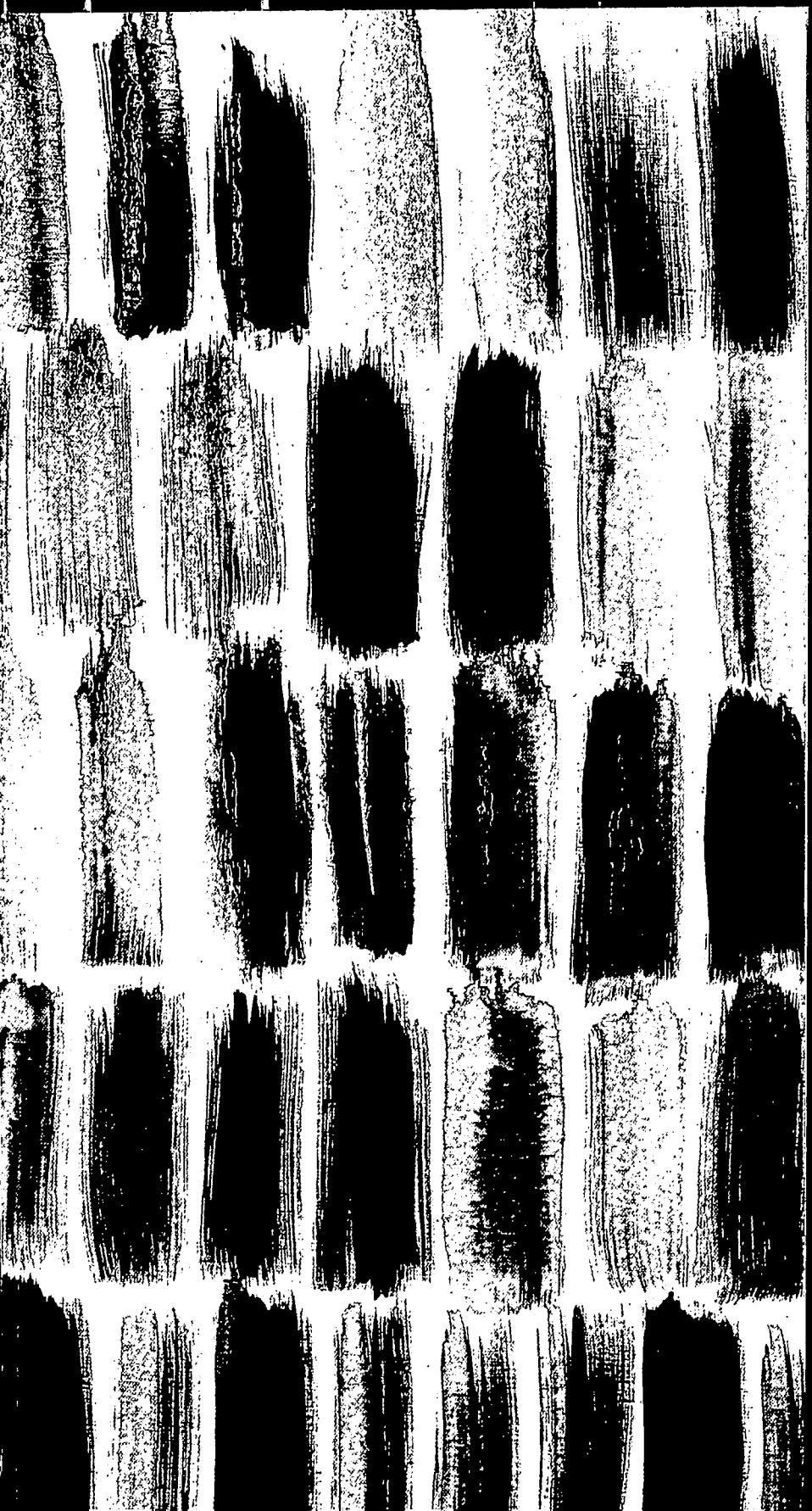

C.I. MEU. CITA

フェノミン

משואה

קובץ שנתי

משואה

קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה

כרך כ"ו

משואה, יד לחברי תנועות נוער ציוניות בשואה ובמרי
המכון ללימודי השואה

תל־יצחק ניסן תשנ"ח — 1998

ועדת המערכת: יוחנן כהן (יו"ר), נתנאל אבי־יונה,
אילה (איה) בן־נפתלי, צבי הרמן, עוזיאל ליכטנברג,
עמנואל מלצר, רינה נזר, נאוה סמל,
חנה שלומי, דוד שערי
ייעוץ בעריכה: יואל רפל

אין המערכת אחראית לתוכן המאמרים ולניסוחם
ואין בפירסומם בקובץ זה כדי להעיד על הזדהותה עם תוכנם

עיצוב העטיפה: שמעון זנדהאוז
הציור ע"ג העטיפה: לינדה זנדהאוז (פרט) שמן על בד
TIME VIII 16.8.96
צילום העבודה: ורדי כהנא

©
כל הזכויות שמורות
"משואה", יד לחברי תנועות נוער ציוניות בשואה ובמרי
המכון ללימודי השואה, קיבוץ תל־יצחק 45805
טל: 09-8999563, 09-8999997
פקס: 09-8997410
E-Mail:massuah@netvision.net.il
Web Site:http: //www.massuah.org/
לוחות והדפסה: דפוס ניידט בע"מ

התוכן

עיון

משה קול – האם למדנו את לקחי השואה? 7

משה קול – על הסמיכות ההיסטורית בין השואה ותקומתה של מדינת ישראל 10

צבי הרמן – מתי התחילה שואת יהודי הונגריה? 12

ספרים

נאוה סמל – אין תיקון אחר 44

גדעון גרייף – חדשים על המדף 48

צבי הרמן – מאפילת בור לאימפריה תעשיתית 71

יוחנן כהן – במבחן העֲנות והפדות 81

"משואה"

תושיה הרצברג – ראיון עם הצייר אלכסנדר בוגן 86

אלכסנדר בוגן – רישומי מאז 89

לזכר

יצחק ארצי – קולו של האידאולוג שנדם – יהודה שערי ז"ל 91

האם למדנו את לקחי השואה?

מאת: משה קול

(דברים בכינוס מרצים עדי השואה,
משואה, ל׳ בכסלו תש״ם - 20 בדצמבר 1979)

ביקשתי להיפגש עם העדים המספרים לתלמידינו את חוויותיהם הקשות מימי השואה, כדי לשמוע מפיהם כיצד מגיבים התלמידים הבאים לסמינרים שלנו ב״משואה״ על דבריהם. מהי ההתרשמות הבלתי־אמצעית של התלמידים מהפגישה עם אנשים שעברו את המחנות והגיטאות? האם הם המומים ממה שאתם מספרים להם, החשים הם שיש להסיק מסקנות מהעבר הנורא לגבי חיינו כיום, כדי שנהיה יותר טובים ומרוסנים ולא נעמוד אי־פעם בפני התרחשויות קשות כאלו במדינתנו?

השואה היתה התרחשות חד־פעמית בהיסטוריה שאין להשוותה לאירוע אחר שעבר על עמנו, ואין לתאר כי משהו דומה יכול לחזור אי־פעם. אולם מצבים טרגיים קשים עלולים להתרחש: לנגד עינינו הושמדה מחציתו של העם הקמבודי, מול עולם אדיש המפחד להסתבך עם המעצמות הקומוניסטיות סין וברית-המועצות. הג׳נוסייד בקמבודיה בוצע לא על־ידי עם זר, אלא על־ידי מטורפים קנאים של החמר־רוז׳. ארבעה מיליון אנשים וטף, מתוך עם שמנה 8 מיליון, נטבחו במשך שנים מספר, והעולם שידע את המתרחש שם לא הגיב; לא שכחנו את הטרגדיה של הנוצרים בדרום סודן שחצי מיליון מהם נשחטו על־ידי המוסלמים, את 300 אלף הנרצחים על־ידי אידי אמין באוגנדה. עתה נתגלתה פרשת הרציחות של הקיסר בוקאסה, האיש שחילק יהלומים לראשי

מדינות והיה מקובל על מדינאים במערב. רואים אנו שהעולם הוא אכזרי, ציני ואדיש לטרגדיות של עמים קטנים.

כל זה מזכיר לנו את שקרה לעמנו במלחמת העולם השניה. אולם הג'נוסייד של היום אינו דומה לאסון השואה לא בהיקפו ולא בביצועו הטכני המושלם והאכזרי, כפי שנעשה על־ידי אחד מעמי התרבות הנאורים באירופה שהגיע לשפל שהאנושות לא ידעה דוגמתו. אני מזכיר דברים אלה כדי שנעשה כראוי את חשבון עולמנו. לפני זמן־מה שמעתי כאן ב"משואה" דברים שהשתמע מהם כאילו העולם למד מהשואה ונהיה יותר אנושי. אני מפקפק בכך. ההתפתחות הטכנולוגית והמדעית הכבירה של העולם בזמננו אינה מבוססת על תשתית של מוסר אנושי המקדש את חיי האדם באשר הוא אדם.

בעולמנו קובעת עתה מדיניות הנפט. זהו האליל החדש לו כורעים ומשתחווים גדולי עולם. המדינות הנוצריות הפקירו את הנוצרים בארץ הארזים, למען יחסים טובים עם המדינות המוסלמיות המייצאות נפט. ובוועידת האינטרנציונל הליברלי לפני שנה התרעמו עלינו כאשר הבאנו הצעת החלטה לפיה יש לצאת להגנת הנוצרים בלבנון וראשי מדינות במערב טוענים כלפינו על שאנו מגינים על הנוצרים, שכנינו בצפון. לנגד עינינו מתרחש עתה השגעון הגדול שאחז במדינת אירן העשירה בנפט, בה זקן מטורף מתעלל בגדולה שבמעצמות, והעולם המערבי ממשיך לסחור עם משטר חומייני. המדינות הקומוניסטיות משחקות באופן מחפיר כאשר מצד אחד הן אומרות שיש לקיים את החוק הבינלאומי ביחס לזכויות דיפלומטים, ומאידך גיסא הן צוהלות על השפלת האמריקאים. אין שום עקרונות המקובלים כיום הזה על כל חלקי העולם. האו"ם הפך לאירגון ריק מכל תוכן אנושי. הנה שוב קיבלו החלטה נגדנו והפעם תמכו בנו פחות מדינות מאשר לפני שנתיים. אין לנו, אפוא, לצפות הרבה מן העולם.

אי לכך אסור לנו לאבד ידידים מבין אומות העולם המתחילים להסתייג מאתנו בשל מדיניות לאומנית חסרת כל היגיון של הממשלה הנוכחית במדינתנו, ובשל ההידרדרות בתדמיתה של ישראל בדעת הקהל העולמית. אולם ראשית כל מדאיגה העובדה שאנו עצמנו לא למדנו במידה מספקת את לקחי השואה, כדי שנבין כי עלינו להבריא את המדינה שהקימונו אחרי אלפיים שנות גלות ואחרי השואה הנוראה שפקדה את עמנו, כדי שזו תהיה מחוסנת נגד סכנות מבחוץ. האזור שלנו אינו שקט. השלום עם מצרים הוא בסכנה אם לא נמצא פתרון לנושא הפלשתינאי. ההתנחלויות האומללות של גוש אמונים בלב הישוב הערבי באות כדי למנוע פשרה בינינו לבין הערבים הפלשתינאים. אנו מעודדים קיצוניות ערבית על־ידי מעשים בלתי שקולים. אנו נכנעים ל"מועצת גדולי התורה" הדתית, הקיצונית והאנטי-ציונית. הרב צבי יהודה קוק הופך להיות אוטוריטה במקום בית הדין הגבוה לצדק של המדינה. אנו חיים בימים של אינפלציה דוהרת ההורסת את הכלכלה והחברה, ומעמיקה את הפערים בין השכבות השונות במדינה. הירידה מהמדינה נמשכת בקצב רציני ומאז הקמת

ישראל עזבו אותנו למעלה מ־300 אלף מטובי בנינו ובנותינו. גדול משבר האמון שרוחש העם כלפי הממשלה והכנסת שאינה מאצילה על העם ממנהיגותה. האלימות מתפשטת במדינה בין מבוגרים ובקרב בני נוער ואפילו בבתי הספר. אני שואל את עצמי: לאן אנו צועדים? בעתונים בעולם שואלים היום: "אולי היהודים אינם מוכשרים לקיים חיים מדיניים עצמאיים?" ממדינה של דמוקרטיה סוציאלית אנו הופכים למדינה בה שולטים משיחי שקר קיצוניים וסימנים של תיאוקרטיה בולטים אצלנו לעין.

האם זהו לקח השואה? האם ההתכנסויות שלנו בימים המוקדשים לזכר השואה והלימוד של השואה בבתי־הספר אין להם כל השפעה על חיינו היום־יומיים? נראה כאילו חיי יום־יום הם לחוד וההידרדרות, ההשמצות ההדדיות, ההתקפות האישיות בין השרים וחברי הכנסת הם לחוד, ולימוד השואה והדיבורים הגבוהים על הלקח שעלינו להסיק מאובדן שליש עמנו — אף אלה לחוד, כאילו שאין כל קשר בין הדברים. האם אין זה מוכיח על התלישות והדו-פרצופיות של חברתנו?

אתם נפגשים כאן ב"משואה" עם תלמידים מכיתות גבוהות של בתי־ספר. האם לא שאל אתכם אף אחד, לאחר ששמע את סיפורכם האישי, מהו הלקח ממה שעבר על עמנו בימי השואה לגבי חיינו כיום? הדור הצעיר קורא על התרחבות הפשע במדינה, האם אינו שואל כיצד זה קרה שבמדינת היהודים נרצחים יהודים על־ידי יהודים בשל בצע כסף? בשל חיסול חשבונות — כפי שקוראים זאת בלכסיקון המשטרתי האם יכול היה מישהו להעלות על הדעת שבמדינת היהודים, תקוותו של עמנו, יתרחשו דברים נוראים כאלה? ועתה אני בא לשאולכם: היש לדעתכם סיכוי כי לימוד השואה כאן ישפיע לטובה על התלמיד הקולט את דבריכם, או שהלימוד כאן הוא לחוד והחיים לאחר הקורסים יימשכו כביום אתמול, ללא שינוי?

אני צופה בדריכות למפגש זה בינינו ומקווה גם לשמוע תשובה לשאלותי המעיקות עלי לאור המתרחש במדינתנו. אני מעונין לשמוע את התרשמויותיכם מן התלמידים הבאים מישראל והן מחו"ל.

על הסמיכות ההיסטורית בין השואה לתקומתה של מדינת ישראל

(דברים בעצרת השואה והגבורה תל־יצחק
בכ"ז בניסן תשמ"ד, 29 באפריל 1984)

בעוד שמונה ימים יחוג עם ישראל את יום העצמאות השלושים ושישה. היום אנחנו מציינים את יום הזיכרון לשואה. סמיכות הזמנים הזאת איננה מקרית, היא נגזרת מסמיכות הזמנים הטראגית בין שני האירועים הללו בתולדות עמנו.

היום הזה מצווים אנו לזכור את אלה שלא זכו לראות בקוממיות ישראל. את אלה שיכלו להיות עמנו – ואינם. לזכור את האיחור ההיסטורי הבלתי נסלח של תקומת ישראל. לעולם תעמוד כצל נטוי השאלה מדוע וכיצד לא הקדימה התקומה בעשר שנים, מדוע לא קמה מדינת־ישראל בשנת 1938 במקום ב־1948. אחרי הכל, מה הן עשר שנים בתולדותיו של עם המונה את ההיסטוריה שלו באלפי שנים? עשר שנים אינם אלא רגע קט, אבל הרגע הזה היה מכריע, ומחיר האיחור הקטן היה כה נורא... אם נושאים אנו עמנו תחושת אשמה מסוימת על כך – בדין שכך יהיה. ומכל מקום, לנו אין שום זכות להפנות אצבע מאשימה על אחינו שהובלו שם באירופה כצאן לטבח. אדרבא, עלינו לתהות על גבורת הנפש שבכל זאת ולמרות הכל התגלתה לא אחת, ולהרכין ראש לפניה.

העם היהודי ניחן בזיכרון ארוך. השואה תיחרט בזכרונו של עמנו ותציין קבל עם את השפל העמוק ביותר ואת החורבן הקשה ביותר שהתחולל בתולדות האומה. סמיכות הזמנים המדהימה שבין השואה ובין התקומה מחריפה את עומק האסון ואת חוסר האונים ומחדדת עד דק את תחושת הצדק של מאבקנו לעצמאות לאומית בארצנו. לסמיכות זמנים זו, עם היותה טראגית כל כך, יש סמליות רבה למהותו של עם הנצח, אשר יכול היה למרות השואה (ולא כתוצאה מהשואה) לקום באורח מופלא כל כך ולכונן את עצמאותו. חיוניותו של העם היהודי ויכולת קיומו חרף כל הגזרות שניחתו עליו – היא קו מאפיין בהיסטוריה

היהודית. השואה העמידה את החיוניות הזאת בסימן השאלה הגדול ביותר, אך התברר כי חרף השואה הנוראה החיוניות הזאת של עמנו תקפה ושרירה וקיימת כמאז ומעולם.

השואה מעוררת סימני שאלה רבים – על מהותו של המין האנושי, על טיבה של תרבות אנושית, על ערכם של קידמה ומדע. אין סוף שאלות. האנטי־תיזה המוחלטת היחידה לשואה – מצויה אך ורק בתקומתה של מדינת ישראל. בהביטנו כיום אל העולם הסובב אותנו עלינו לזכור את לקח השואה, ולדעת כי אין שפל ותהום שאליהם לא יכולה לרדת נפש האדם. נראה נא בעיניים פקוחות את אשר מעוללים שכנינו לבני עמם ולבני דתם ונזכור תמיד כי לא די להיות צודקים, וכי חייבים אנחנו להיות תמיד גם חזקים.

עלינו, על מדינת־ישראל, האחריות למנוע את הישנותן של שואה ופורענות בבני עמנו בכל אתר ואתר. עוצמתה של מדינת־ישראל היא ערובה לא רק לשלום אזרחיה כי אם לשלומן של קהילות ישראל השרויות במצוקה באתיופיה, בסוריה ובברית המועצות. הווירוס האנטישמי מוסיף להתקיים גם בארצות העולם החופשי והוא מנצל את תנאי החופש והדמוקרטיה להתארגנות ולפעולות זדון נגד יהודים באשר הם. מדינת ישראל לא תשקוט ולא תנוח עד אשר תדביר ותמגר את נגע האנטישמיות ותבטיח את שלומם של בני העם היהודי בכל מקום בעולם.

היום הזה, יום הזיכרון לשואה ולגבורה, נזכור את לקח השואה. נהיה חזקים ומלוכדים, מאמינים בצדקתנו ונושאים באחריותנו הגדולה לגורלו ולעתידו של עם ישראל.

לזכר פרופ' אשר כהן - ידיד,
חוקר שואה, חבר מערכת "משואה"

מתי התחילה שואת יהודי הונגריה?

מאת: צבי הרמן

קישקונהאלאש (Kishunhalas) היא עיירה בדרום הונגריה במרחק של כ־20 קילומטרים מן הגבול היוגוסלבי. העיירה היתה צומת רכבות בקו בלגרד־בודפשט. ב־1 באוקטובר 1944 רכבת נעה באיטיות בכיוון התחנה. היא הסיעה גדודי צבא הונגרי, שנסוגו מפני חילות הצבא הרוסי, שהתקדמו במהירות. מלבד קרונות הנוסעים, שהסיעו את הקצינים והחיילים ההונגריים, בסוף הרכבת היו שני קרונות־משא לבהמות ובהם 214 יהודים מגוייסים, שהיוו את פלוגת העבודה 101/322 של עובדי מחנות עבודה. הרוב המכריע של המגוייסים לפלוגה הזאת היו צעירים בני 18 בערך; כ־30 היו מבוגרים יותר. בעוד הרכבת נעה אט־אט בתחנה קפצו ממנה חיילים הונגרים חמושים ברובים ומכונות ירייה והתחילו יורים צרורות־אש בשני הקרונות בהם נמצאו היהודים. הצטרפו אליהם חיילים הונגרים חמושים שחיכו לרכבת, כמו־כן עובדי תחנת הרכבת האזרחים, שאף הם חיכו חמושים לקרונות היהודים. כולם יחדיו ירו בקרונות, בהם המגוייסים היהודים "להגנת המולדת ההונגרית". אלה מבין האומללים הלכודים שלא נטבחו מיד, ניסו לפרוץ מן הקרונות ולהימלט. קצינים, חיילים ועובדי התחנה התיזו בהם צרורות־אש בלא אבחנה[1] בערך כ־20 צעירים הצליחו לנוס על נפשם במהומה הגדולה. הכוחות ההונגריים ערכו מצוד אחריהם, תפסו מהם 14 וירו

בהם במקום. מכל הפלוגה נותרו בחיים 6 בדרך נס; נשארו כעדים. אלה שנותרו בתוך הקרונות שהיו פצועים בלבד או לא נפגעו מהכדורים, נאלצו לאסוף ולסחוב את הגופות סמוך לבית הקברות של קישקונהאלאש ולכרות בורות, בהם השליכו את הגוויות. אחר כך החיילים ירו גם בהם. שנתיים מאוחר יותר, בעקבות משפט עממי שנערך בבית־דין נגד המפקד ליפוט פורזץ (Vorsatz), פתחו את הבורות ומצאו 194 גופות בקבר־אחים אחד ועוד 14 נוספים לא הרחק ממנו.[2] כעבור ימים אחדים אירע מעשה־זוועה דומה עם הפלוגה 109/8. 216 נפשות, ביניהם רופאים, רוקחים, ומהנדסים נטבחו ולא נותר מהם נפש חיה. מהיקף הפעולות ויסודיותן ברור כשמש, שתיכננו מראש תכנית מדוקדקת להשמדת יהודי הפלוגות האלה. לרב־סרן, מפקד הפלוגות ששהה בבודפשט, נמסר דין וחשבון בכתב; הוא פלט: "תודה לאל, לפחות פחות יהודים" ומילמל משהו על העלאה בדרגה לאחר מעשה גבורה שכזה.[3]

כמובן, בדו"ח מאוחר נאמר, שאת מרחץ הדמים ערכו כמה אנשי ס.ס. גרמנים "שבמקרה היו במקום." במשפט שנערך כבר בשלטון הקומוניסטי – הנאשמים והעדים (קצינים, חיילים ועובדי תחנת הרכבת) לא ראו שום איש ולא יכלו לזהות אף אחד מבין אלה, שהיו במקום; סתם חילק ובילק. היו שם נאצים צמאי דם... עדויות מנוגדות לחלוטין ועל-כן "בית המשפט לא שמע שמישהו מבין הנאשמים השתתף בטבח... וכמובן וגם טבעי שבלבות אנשי פלוגות העבודה טינה ושנאה ובוער הרצון לנקמה..." הרי עובדי הרכבת כולם גינו את הטבח, שערכו הגרמנים.

בכל זאת, צדק צריך לעשות! בית הדין דן את המפקד ליפוט פורזץ לשנת מאסר כי "... גדוד העובדים נטולי נשק עמד בפיקודו, פיקוחו, שמירתו והגנתו של הצבא ההונגרי... הוא היה מחוייב לתת הגנה במקרה הצורך..."[4]

זוועות קישקונהאלאש אינן הרישא כי אם אחד ממאורעות הסיפא של טרגדיה ארוכת שנים של גברים יהודים מגוייסים בצבא ההונגרי בפלוגות עבודה.

היסטוריונים הונגרים אינם ששים לטפל בפרשת מחנות העבודה היהודים. הפרשה מאוד "בלתי נעימה"; היא מוכיחה בעליל, שבהונגריה לא התחילו להגשים את רעיון "הפיתרון הסופי" עם כניסת הגרמנים להונגריה ב־19 במרץ 1944, כלומר שרק הגרמנים וכמה נפוליאונים הונגרים אנטישמים מובהקים היו אשמים בהכחדת 600,000 יהודים תוך זמן שיא, שהאפיל אף על כל "הישגי" מכונת ההשמדה של הנאצים והס.ס. . העם? העם ההונגרי נקי מכל רבב וידיו לא שפכו את הדם הזה. לא נעים אפוא להיזכר בפרשת מחנות העבודה היהודיים לפני המלחמה, ובעיקר בימי המלחמה. לא נעים אם לתפארת "התרבות והרוח האנושית ההונגרית" מעלים מקברם אובות – עדים אילמים-זועקים, שניספו בעשרות אלפיהם, ברעב, בצמא, בחום מתיש, בקור, מעינויים בעבודה בלתי

אנושית, מכירמוזים, ממכות־רצח, מכדורי חיילים הונגרים מלווים וממעשי־אכזריות, שבהם הזדון השטני וכוח ההמצאה עלו אפילו על אלה של הנאצים, כל כמה שבלתי סביר להניח דבר כזה.

אולם עובדות נשארות עובדות. ויש להן תכונה: קשה להתווכח אתן. אפשר להכחיש אותן או להתעלם מהן. או שני הדברים גם יחד.

זכות-בכורה בחוקה אנטי-יהודית

אחרי מלחמת העולם הראשונה, על פי החלטות חוזה השלום בוורסאי־טריאנון, בעלות הברית חתכו לגזרים את הונגריה הגדולה. צירפו את טרנסילבניה לרומניה, את קרפטו־רוס וסלובקיה הדרומית לצ'כוסלובקיה, את באצ'קה (מחוז סרבי־הונגרי) ליוגוסלביה ושטחים קטנים אחדים לאוסטריה ואיטליה. ממדינה ששטחה השתרע על 325,411 קילומטרים מרובעים, נשארה מדינה מקוטעת־מצומקת של 92,963 קילומטרים מרובעים.

הונגריה הגדולה היתה "אכולה" בעיות מיעוטים. ההונגרים היוו בקושי 50% מאוכלוסית המדינה. ב"תור הזהב" של יהודי הונגריה הם היו המיעוט היחיד שהצהיר על לשונו ולאומיותו כהונגריות, ועל־כן בבליל הגדול של מיעוטים רומנים, אוקראינים, סרבים, קרואטים, סלובקים, סלובנים, גרמנים, הם נחשבו ל"בעל ברית", כי הצהירו על שפתם ועל לאומיותם כהונגריות. אין פירוש הדבר שלא היתה אנטישמיות; היתה והיתה. היא היתה מושרשת כדבעי בנשמת העם ההונגרי, נחלת כל השכבות, החל מהאיכרים הפשוטים, שלא ידעו קרוא וכתוב, ועד העילית האינטלקטואלית והפוליטית של המדינה. במתח המתמיד ולעתים אלים, ששרר עם המיעוטים הלאומיים האחרים — האנטישמיות לא מצאה לה ביטוי בפרעות אפלות כמו ברוסיה, אם כי אירעו גם בהונגריה "הליברלית" פרעות בקנה מידה קטן ביהודים. פרנץ דיאק (Deák), הליברל הגדול ביותר בפוליטיקה ההונגרית, ניסח ניסוח קולע את המצב מבחינה רגשית-פסיכולוגית: "מיהו אנטישמי? מי ששנא יתר על המידה את היהודים. לשנוא — כל אחד שנא אותם".

המצב נשתנה תכלית שינוי עם ריסוק הונגריה לאחר מלחמת העולם הראשונה. בגבולות המדינה המצומקת ההונגרים היוו למעלה מ־90% של האוכלוסיה ומבחינה לשונית 95%. המיעוט הגדול ביותר של כ־5% היו היהודים; הם הכריזו על ההונגרית כשפת אמם.

לאחר תקופה קצרה ביותר של מהפכה אדומה בראשות היהודי בלה קון, עלה לשלטון האדמירל הורטי (Horthy) נציג הצבא והאצולה. השאלה היהודית עלתה בציבוריות ההונגרית בכל כיעורה וחריפותה. מי אשם במפלת הונגריה?

היהודים. מי אשם בביתור הונגריה ובגזילת 71% משטחה? היהודים. הרי הם היו יועצי־הסתר של בעלות הברית המנצחות וגרמו לחלוקת הונגריה. מי דירדר חמורות את המצב הכלכלי, ששרר במדינה אם לא היהודים? מחד גיסא עשקו, ניצלו, רימו, מצצו את דמם של האוכלוסים ההונגרים התמימים והישרים, כנהוג מאז ומתמיד אצל היהודים; מאידך גיסא, המסיתים והפרובוקטורים היהודים הביאו להתמוטטות מוחלטת על ידי תעמולתם האנטי-לאומית, הבוגדנית והתבוסנית. "על היהודים אי־אפשר לסמוך" — הכריז הורטי.[5]

לשווא הכריזו מנהיגי כל הזרמים ביהדות ההונגרית ש"...אנחנו, היהודים ההונגרים, רוצים להישאר הונגרים... אנחנו רוצים להשתתף בכל כוחנו, התמדתנו והתלהבותנו בבנייתה המחודשת של מולדתנו האהובה כל כך..."[6]

בחברה ההונגרית ומנהיגותה גברה התשוקה לבוא חשבון עם היהודים השנואים. התשוקה התלהטה וקיבלה ביטוי בפרעות ורציחות. העולם המערבי התעורר; קמה צעקה. מנהיגי הונגריה המובסת, הזקוקה לסימפטיה בעולם, להשקעות ולהלוואות בינלאומיות על מנת לנסות ולשקם את כלכלתה, הבינו חיש שעליהם לתעל את האנטישמיות הרותחת לפסים יותר מתוחכמים. ולא — יאבד כל סיכוי לזכות אפילו בבדל־אהדה, כדי לחזור ולהגשים את חזון הונגריה הגדולה. הלא כל ילד הונגרי — ויהודים בתוכם — חיו באמונה ושיננו כל בוקר "אני מאמין באל אחד, אני מאמין במולדת אחת, אני מאמין בצדק אלוהי אחד — אני מאמין בתחיית הונגריה".

להונגרים הכבוד של זכות ראשונים לאחר מלחמת העולם הראשונה של אלה, שטיפלו באופן "חוקי" בשאלת היהודים; להם הבכורה באירופה בחקיקת חוק אנטי־יהודי, כאשר בגרמניה עוד לא חלמו על חוקים כאלה; אולי היטלר בשבתו בבית הסוהר חלם עליהם. ב־22 בספטמבר 1920, הפרלמנט ההונגרי אישר את חוק ה"נומרוס קלאוזוס" (numerus clausus) שמגביל ל־5% את מספר הסטודנטים היהודיים, שיכולים להתקבל לאוניברסיטאות. אמנם היו בעיות גם עם החוק הזה הואיל והוא מפר בצורה בוטה את אותם סעיפים בחוזה השלום, שמבטיחים בצורה שלמה את זכויות המיעוטים בכל ארץ וארץ. אלה היו הסעיפים היחידים בחוזה השלום, שההונגרים חתמו עליהם ברצון ולא מתוך כפייה. הן אחרי ביתור הונגריה למעלה מ־3,000,000 הונגרים הפכו למיעוט ברומניה, צ'כוסלובקיה ויוגוסלביה. מתוך ניסיונם מתקופת "הונגריה הגדולה" היטיבו לדעת, שמיעוטים אכן זקוקים מאוד להגנה חוקית ובינלאומית. הצעת החוק נשאה כותרת תמימה ביותר: "הסדר ההרשמה לאוניברסיטאות של מדעים, הנדסה, כלכלה ומשפטים".

ב־5 במרץ 1938, כלומר עוד לפני סיפוח אוסטריה לגרמניה, ראש הממשלה קלמן דארנ'י (Darányi) הבטיח בנאום זכור לשימצה, שהממשלה תתחיל לטפל באופן מקיף ב"הסדר המשפטי והמתוכנן של השאלה היהודית". מנהיגי כל הזרמים ביהדות ההונגרית תבעו מהאירגונים היהודיים הבינלאומיים לא

להתערב ולא להקים רעש. הנושא הוא "פנימי־הונגרי" והם מסוגלים להתמודד אתו בלי כל התערבות חיצונית. כנראה חששו שכל התערבות רק תעכיר את האוירה ותגביר את השנאה כלפי היהודים.[7]

החוק של הנומרוס קלאוזוס היה ההתחלה של סידרה ארוכה של צווים, הוראות וחוקים, שמפלים את היהודים לרעה. בדרך כלל ההפלייה התבטאה בצווים והוראות ולא בחוקים, כדי, חלילה, לא לעורר דעת־קהל בלתי אוהדת בעולם.

בונים צבא

על פי חוזה השלום הונגריה יכלה להחזיק צבא סדיר מצומצם בלבד. אולם בלי צבא גדול ומאומן איך להגשים את חלום הונגריה הגדולה? צריך לחכות להזדמנות המתאימה ואז לכבוש בחזרה בכוח את השטחים הנרחבים מרומניה, צ'כוסלובקיה ויוגוסלביה. ועל כן, הטיפול והדאגה לצבא היו בראש מעייניו של העוצר הורטי. בראש ובראשונה צריך להבטיח שהצבא יהיה נקי מאלמנטים בלתי מהימנים, שמלבד הקומוניסטים הם, כמובן, היהודים, כי "מבחינת הנאמנות הלאומית הם אלמנטים מזיקים". בהונגריה היה חוק שירות־חובה צבאי. לשחרר את היהודים משירות־חובה? הלא רק ישמחו; טובה כזאת לא יעשו להם. כבר בתחילת שלטונו של הורטי, ב־4 בנובמבר 1919, יצאה הוראה מהמפקדה הצבאית העליונה, ש"בגיוס יש למנוע הכללת יהודים בשירות צבאי".[8]

מה הפיתרון? הורטי מוציא הוראה: מגייסים את היהודים בהתאם לחוק שירות־חובה, אך לא לצבא סדיר. "מהאלמנטים הבלתי מהימנים מחוייבי גיוס צבאי יש להקים פלוגות עבודה", שאפשר ומותר יהיה להעסיקן בכל מיני עבודות ציבוריות ובשעת הצורך גם בעבודות חקלאיות, למשל בתקופת הקציר או קטיף הפירות. אנשי פלוגות העבודה ייכללו במסגרת הצבא ויהיו כפופים למרותו ומישמעתו. הם חייבים להביא את ביגודם (לא ביגוד צבאי) ועליהם לענוד סרט לבן על זרועם השמאלית. כל כמה שאפשר – יש להפריד ביניהם לבין חיילי הצבא הסדיר, אך עם זאת צריך להחזיק אותם במחנות תחת פיקוח חמור; ברם, יש להימנע מעשיית הרושם, שהם כלואים במחנות כפייה.

בהוראות האלה ברורה ההפלייה החוקתית של סוג אזרחים הונגרים, אם כי ניסו להסוותה היטב.[9]

בין 1922 ל־1932 הממשלות של הברון אישטוואן בטלן (Bethlen) והרחן יוליוס קארויי (Korályi) לא הגישו לפרלמנט חוקים אנטי־יהודיים, אבל ניתנו הוראות ברורות, שאזרחים יהודיים ואזרחים ממוצא יהודי (הכוונה לאלה שהתנצרו) אסור להם למלא כל תפקיד במנגנון האדמיניסטרטיבי של המדינה.

רומניה, צ'כוסלובקיה ויוגוסלביה, ארצות "הברית הקטנה", קיימו קשרים הדוקים ביותר עם המעצמות המנצחות ופסה כל תקווה, שהונגריה תוכל לשנות את עמדתן באשר להחזרת השטחים ש"נגזלו" בחוזה השלום. התחילה שוב ההתקרבות המהירה לגרמניה, שפירושה בשביל ההונגרים התכוננות למלחמה וחיזוקו המרבי של הצבא. באופן "טבעי" עלתה על פני השטח, בצורה גלויה, השאלה היהודית. ההתקרבות לגרמניה הנאצית רק החישה את חיפוש הפיתרון לשאלה היהודית. המגמות בחברה ובשלטון ההונגריים היו ברורות ומסומנות מכבר. לא היה להם כל צורך במורים גרמנים. עם עלות היטלר לשלטון ראש ממשלת הונגריה גומבוש (Gombos) היה הפוליטיקאי הראשון, שערך ביקור רשמי אצל היטלר. ומאז – השאלה היהודית העסיקה בצורה האינטנסיבית ביותר את כל דרגות הממשל והצבא ההונגריים.

גומבוש, בהסכמתו המלאה ובתמיכתו של הורטי, מינה לפיקוד הבכיר של הצבא קצינים רבים ממוצא שוואבי, מתוך ההנחה שמוצאם הגרמני מבטיח נאמנות ללא סייג לתכניות האנטי־יהודיות. אמנם העוצר הורטי בזכרונותיו, שנתפרסמו ב־1953, מטיל את כל האחריות על גומבוש, אך ברור שבלי הסכמתו המלאה ושיתופו הפעיל של הורטי, גומבוש לא היה יכול לבצע את השינויים בצמרת הצבא. כמובן, הורטי משקר. הוא בלתי מהימן ודו־פרצופי במקרה זה, כמו במקרים רבים אחרים שקשורים ביהודים. הן לפי החוקה – המינויים בצבא הם "הזכות והסמכות הבלתי מוגבלות של המפקד העליון", דהיינו העוצר הורטי. אך הוא לא ידע...[10]

ראש המטה הכללי הרב אלוף וורט (Werth) אומר בהוראותיו בין היתר: "... יש לפתור באופן דחוף ורדיקלי ביותר את שאלת היהודים בדרך אדמיניסטרטיבית... צריך לחייב את היהודים לבצע עבודות במקום בו האבידות הן הכי גדולות... אסור להשאיר את היהודים לעסוק בעיסוקיהם הקודמים..." בכרך "התעודות הסודיות של מיקלוש הורטי", שנתפרסם ב־1963 בבואנוס־איירס, העוצר מזכיר שהיו "הוראות עד כדי כך סודיות" שלא נכללו אפילו ב"אוסף הצווים" הרשמי של המדינה.[11]

ב־28 במאי 1938 נתקבל החוק, שהיסטוריונים מונים אותו כ"החוק היהודי הראשון", שכוונתו "להבטיח בצורה תקיפה יותר את איזון החיים החברתיים". החוק מגביל ל־20% את השתתפות היהודים והעסקתם במקצועות חופשיים ובמפעלים כספיים, תעשייתיים, מסחריים וחקלאיים. על פי חוק ראשון זה 15,000 יהודים נאלצו לעזוב את עבודתם; לפי הערכה – נטילת פרנסתם של 50,000 נפשות.[11]

ההגבלה לא נראתה מספקת. לאחר סיפוח אוסטריה וכיבוש צ'כוסלובקיה בידי הגרמנים, הונגריה, שנטשה באופן רשמי את חבר הלאומים, ביקשה מהיטלר

להחזיר לה את המחוזות הצ'כיים שנגזלו ממנה בחוזה השלום של וורסאי. היטלר הכריע לטובת ההונגרים. סלובקיה הדרומית וחלק מרוסיה הקרפטית נמסרו להונגריה ב־2 בנובמבר 1938. בעיני ההונגרים זאת היתה התחלת הגאולה, ראשית הגשמת החלום של "הונגריה הגדולה" המחודשת. דא עקא: עם סיפוח השטחים קיבלו גם קרוב ל־70,000 יהודים. ב־5 במאי 1939 נחקק החוק היהודי השני – "הגבלות כיבוש היהודים בחיים הציבוריים ובכלכלה", שמגביל ל־6% את השתתפות היהודים בחיים המקצועיים־הכלכליים. שני החוקים האלה פגעו בפרנסתם ויכולת קיומן של 222,000 נפשות.[12]

החוק היהודי השלישי – העתקת חוקי נירנברג – היה אך טבעי. בשיכרון הגדול שאחז בהונגרים לאור "נדיבות" הגרמנים, ציפו גם להחזרת טרנסילבניה. אמנם היו גם פוליטיקאים מפוקחים ביותר, ביניהם הברון בטלן, שהכריז: "... אם תבוא האחדת החיים הפוליטיים על פי מתכונת הרעיונות הימניים הקיצוניים, אנחנו לא נהיה הידידים של גרמניה כי אם השפחות שלה, וזה יהיה אחת ולתמיד הסוף של מדיניות החוץ ההונגרית העצמאית..."[13]

קולו היה קול קורא במדבר. הונגריה הצטרפה לציר הגרמני ונכנסה למלחמה.

טבח

הגייסות ההונגריים חנו בגליציה. בממשל ההונגרי נולד הרעיון ל"ישב" בגליציה יהודים, שאזרחותם ההונגרית מפוקפקת. בסוף יוני 1941 אספו בלי כל אבחנה 30,000 "זרים" במחוזות השונים של הונגריה כולל בודפשט עצמה. במצוד שנערך ברחובות – נאמר להם שלוקחים אותם למפקדת המשטרה לבדיקת תעודותיהם. במציאות הובילו אותם לתחנות הרכבת ודחסו אותם בקרונות-משא, שחתמו אותם. ברכבות הובילו אותם לקולומיאה לגבול פולין, ומשם במצעד רגלי לקמנץ-פודולסק. במקום זה כלאו אותם בגיטו שהיה כבר ריק, 35־40 בחדר אחד. אחרי שהות קצרה בגיטו, השלטונות הצבאיים ההונגריים והגרמניים בפיקודו של גנרל הס. ס. פרנץ יקלן (Jaeckeln) החליטו שיש "לנקות את קמנץ־פודולסק וסביבתה מיהודים" ולסיים את חיסולם עד 1 בספטמבר. בימים 27־28 באוגוסט הצעידו פלוגות חיל רגלים הונגריות, יחידות ס.ס. ויחידות עזר אוקראיניות את היהודים במצעד של 15 קילומטר לשדה פתוח חרוש בורות עמוקים, תוצאת הפצצות של מתקפות קודמות; ציוו עליהם להתפשט, לעמוד על שפת הבורות וירו בכולם. על הילדים לא ביזבזו כדורים. שלחו אותם לעולם האמת במהלומות של קתות־רובים, או סתם השליכום בבורות אחרי הוריהם שנורו.

במשפט שנערך אחרי המלחמה, ההונגרים טענו שהיו "רק" 18,500 נפשות. בדו"ח של הגנרל יקלן מדובר ב־23,600 יהודים.[14]

ציניקן אחד העיר, שהתרחשויות קמנץ־פודולסק היו פתיחה (אוברטורה) מתאימה לאופרה "הפיתרון הסופי" של יהודי הונגריה. היה זה סיוט, שצלו האפל סימן את הבאות.

כמעט ולא תמה פרשת קמנץ־פודולסק ועלה המסך לפעולות טיהור נוספות והפעם בבאצ'קה ביוגוסלביה הצפונית, שאף היא הוחזרה להונגריה. המחוז היה מטרת התנפלויות ומתקפות־פתע של הפרטיזנים הסרבים. המפקדה ההונגרית החליטה ב־4 בינואר 1942 לסיים ביד חזקה את התמרדויות "האלמנטים העוינים"; התחילו טובחים באופן שיטתי את האוכלוסיה, סרבים ויהודים כאחד. בעיירה ז'אביבא רצחו יותר ממאה יהודים, ביניהם נשים וילדים, מכיוון ש"סייעו לפרטיזנים". "הילדים צריכים למות" הכריז מפקד המיבצע סגן־אלוף פרנץ פיקיטיהאלמי (Feketehalmi), כי "הם ירצו להתנקם כאשר יגדלו".

בכפר טיטי (Tite) חיו 36 יהודים; אחד בלבד נשאר בחיים. הכריחו חלק מהקרבנות לקפוץ למי הקרח של נהר הטיסה (Tisza) והלמו באלות בראשם עד שבלעו אותם הגלים; באחרים ירו תחילה ואת גופותיהם השליכו לקבר הגלים. ב־10 בינואר התחיל המצוד בעיר אויווידק (Ujvidék – Novi Sad). חילקו את העיר לשמונה אזורים והחלו בסריקה יסודית. על־מנת שהחיילים יבצעו את תפקידם כהלכה, חילקו להם משקאות והבטיחו להם חלק מן הביזה והשלל שימצאו בבתי היהודים האמידים. הפשיטו ערום ועריה את הקרבנות וציוו עליהם להתחרות בריצה; המנצח יישאר בחיים. אולם כאשר ההמון התחיל לרוץ גם מכונות הירייה התחילו לטרטר ולפעול; טבחו את כולם. לשיא האכזריות הגיעו בבריכת־המרחץ (שטרנד) על גדות הדנובה. במשאיות הביאו את היהודים לשטרנד. הם היו צריכים להתפשט ולעמוד בטורים של ארבעה בקור של קרוב ל־30 מעלות. עם יריות תותחים פתחו בורות בנהר הקפוא והעמידום על־יד הבורות, כך שלאחר שיירו בהם יפלו לתוך מי הקרח של הדנובה. ילדים התחננו לתליינים, שיירו בהם יותר מהר, מפני שאינם מסוגלים לסבול יותר את הקור. ממדי מרחץ הדמים נודעו רק עם הפשרת הקרח, כאשר הגופות עלו-צפו במים. המפקדה הוציאה פקודה שתוך שלושה ימים הקרובים והמכרים יזהו את הגופות וימסרו דו"ח, ולא – בעד כל גופה נעדרת יוציאו להורג 20 יהודים. 550 יהודים נטבחו באויווידק. פעולות הטיהור ומרחץ הדמים במחוז באצ'קה נפסקו כעבור כשבוע ימים, כאשר המיפקדה ההונגרית הגיעה למסקנה שהצבא בבאצ'קה מילא את "חובתו הלאומית".[15]

מזוויע ומדהים עוד הרבה יותר בתיכנון ההונגרי לטיהור המולדת מהיהודים, הוא פרק הפועלים היהודים המגוייסים. עם כניסת הונגריה למלחמה — השלטונות ההונגריים לא ראו כל מניעה יותר לחקות במאה אחוזים את אליליהם־גיבוריהם־אדוניהם הנאצים. כאמור, עוד ב־1938 החליטו שהיהודים כ"אלמנטים בלתי מהימנים ובלתי נאמנים" אינם יכולים לשרת בצבא, אולם אסור לשחרר אותם מגיוס לשירות כי מחד — בכך יעשו אך טובה ליהודים ומאידך, "אולי נוצרים יעברו לדת היהודית כדי להשתחרר משירות צבאי". מאז שנתקבלו החוקים, שמונעים "עירבוב היהודים עם לא־יהודים", ומאז שראש הממשלה ברדושי (Bárdosi) קבע בנאומו הפרוגרמטי מ־24 באפריל 1941 "לדאוג להרחיק לחלוטין את היהודים מכל שטחי החיים החברתיים, התרבותיים, הפוליטיים, הכלכליים, והרוחניים של העם ההונגרי... בהם מתנהל גם החינוך של הדור הבא..." וודאי לא נמצאו הונגרים שהיו רוצים להתיהד על מנת להשתחרר מן השירות הצבאי. הציבור ההונגרי התרגל בשמחת־לב לכל הקביעות, ההשפלות וההגבלות הגזעניות של השלטון המרכזי. ההוראה הממשלתית 2870/1941, הידועה לשימצה לא רק בגזילת שארית זכויותיהם האזרחיות, למעשה בהתרת דמם, אלא גם בהשפלה נוספת: ביטלה את כל דרגות הקצונה ועיטורי ההצטיינות, שהיהודים זכו בהם במלחמת העולם הראשונה. קצין בצבא, אפילו במילואים, מסמל דרג חברתי נעלה ואציל. יהודי נחות־דרגא על פי חוק איננו יכול לשאת דרגה של קצין, כי זה עלבון לקצונה. הלא הונגריה היא ארץ של חוק וסדר; השלילה צריכה להיות חוקית. הנאצים לא דאגו לחוק כזה. כנראה, בעיניהם זה היה מיותר.

עוד בראשית 1940 התגבשה בחוגי הצבא ההונגרי הדעה, שיש צורך ב"השלמה ביטחונית" לחוקים היהודיים; הצבא צריך לחפש פיתרון לשאלה היהודית, ש"...יש לפתור אותה בדחיפות ובאופן רדיקלי, בלי קשר עם הקוו הפוליטי, במיסגרת הצבא באמצעים אדמיניסטרטיביים. צריך לחייב את היהודים לשרת בצבא לביצוע עבודות טכניות מיוחדות, בעיקר במקומות בהם מספר הקרבנות הוא הגדול ביותר..." ההוראה של המפקדה קובעת שיש לגייס לפלוגות העבודה את כל הגברים היהודים בגיל 18־42 אך יכולים לגייס אותם גם עד גיל 60, כי גם "... האזרחים ההונגרים הישרים שופכים את דמם למען המולדת". כולם, בלי יוצא מן הכלל, חייבים לענוד סרט צהוב.

הסרט הצהוב החליף את הסרט הלבן, שיהודים הצטרכו לשאת על זרועם. הסרט הלבן נשאר בשימוש ונועד לאלה שהתנצרו, או נולדו נוצרים להורים שהמירו את דתם, וגייסו אותם לפלוגות העבודה היהודיות. הבדל גדול! השוני בצבע הטלאי היה הדבר היחיד שהבדיל אותם מ"היהודים האמיתיים". ביחס ובהתנהגות כלפיהם בגורלם המר לא היה שום הבדל.

עוד בַּחֲנוֹת פלוגות העבודה בהונגריה, כלומר לפני אפריל1941, נתנו הוראה שמפקידה לפקידה יחליפו את החיילים והקצינים ההונגרים שמופקדים על שמירת פלוגות העבודה היהודיות. "...כדי שהיהודים לא ישחיתו ולא ישחדו את האנשים הישרים האלה...". עם התקדמות חילות הצבא הגרמני ברוסיה עד לקירבת מוסקבה, הרב־אלוף פרנץ סומבאטהיי (Szombathelyi) פירסם ב־24 באוקטובר 1941 פירוש להוראות וקבע: "... נטל התפקידים הנעלים תובע, שמעבר לחוקים וההוראות בכתב, נפעל ברוחם ולהגשמתם ההגיונית, כדי שנסייע לאומה להגשים את המוצהר בחוק גם בחיים היומיומיים..."[16]

מובן, "צריך להרחיק מקרב הצבא בלי רחמים כל קצין או קצין זוטר, שמקיים קשרים חברתיים עם יהודים, עם אנשים בעלי מוצא יהודי, עם אנשים שנשותיהם יהודיות, או עם נשים שבעליהן יהודים, ושמבקרים בחברה יהודית..." כתוספת להוראות הנ"ל ניתנה הרשות לגייס יהודים גם מעל לגיל הגיוס. ועוד הוראה: בכל פלוגה צריך לגייס 10%-15% בעלי אמצעים, כי הגיעו שמועות שאלה הצליחו להשתחרר בגלל העובדה ש"יש להם כסף", דהיינו — שיחדו את המגייסים.

בהוראות התנהגות נוספות נקבע:

א. אסור באיסור חמור על אנשי המישמר ההונגריים לשוחח עם יהודים; יש הכרח לדבר אתם — או אז בנוכחות עד ובמרחק של לפחות שלושה צעדים;
ב. ליהודים מותר ללכת רק באמצע הרחוב או הדרך. ההונגרים, כמובן יהלכו בצדי הדרכים או על המדרכות;
ג. יהודי אינו יכול לקבל חבילה;
ד. צנזורה חמורה וקפדנית על המכתבים;
ה. אסור שיחזיקו כסף ואסור עליהם לקנות בחנות;
ו. ליהודים אסור לעשן.[17]

כל ההוראות האלה היו תקפות כאשר מחנות העבודה היו עוד בהונגריה גופא. בראשית יולי 1941 התחיל מסע האימים של 52,000 מגוייסים יהודים בפלוגות עבודה לחזית ברוסיה. המפקד ליפוט מוראי (Muray), שבמשפטו אחרי המלחמה פירטו באזניו את ההוראות, טען להגנתו, שקיבל אותן מהמפקדה העליונה. הוא שלח מנאג'קאטה (Nagykáta) 12 פלוגות עבודה יהודיות עם "ברכת הדרך" לסגל ההונגרי המלווה-השומר וליהודים: "...צריך להיפטר מהיסודות המזיקים של החברה ההונגרית. יש לשחרר את העם ההונגרי מפרצופים שפלים־נאלחים שכמותכם, שהם אויבי המולדת ועושים יד אחת עם האויבים". ובפנותו לסגל ההונגרי: "...שמעתם מי הם אלה! מפקידים אותם בידכם... אלה אינם בני-אדם כי אם חיות; שלא יהיו רחמים כלפיהם... צריך לקשט בהם את העצים לאורך דרכי אוקראינה... תלו אותם בתור ובכך תעשו שירות גדול למולדת

ולאנושות. אף יהודי אחד שלא יחזור. הם הרי כולם אויבי המדינה..." הוא הבטיח להם שאם יכלו לחלוטין את היהודים – יוכלו לחזור הביתה. איזה חייל פשוט או קצין בדרגה נמוכה אינו רוצה לחזור מהר אל חיק משפחתו?[18]

פרח הקצונה טיבור מולנר(Molnér), ששמו נזכר בתעודות לא-מעט, נשא נאום־עידוד כברכת־דרך לאנשי הפלוגה עליה פקד, בזו הלשון: "...יהודים סרוחים־רקובים – קץ לחיים הטובים; עבודה בלבד ישנה במקום לאן אתם הולכים. תנשקו את האדמה היקרה של המולדת, כי לא תראו אותה יותר. אם בכל זאת אחד־שניים מכם יחזרו – הם יתפגרו כאן..."[19]

הלל דנציג, עתונאי ומנהיג ציוני ידוע, שעבר את אימי המסע, מספר: "...בתחנת הרכבת של קולוז'וואר נתקבצו כ־1,000 מגוייסים. הגנרל מאיור נשא בפניהם נאום. '...אתם עומדים לצאת לאזור של פעילות קרבית, מקום שם תצטרכו לעבוד בשירותה של המולדת ההונגרית. אם תנסו גם שם להתמיד במינהגים הנודעים לשימצה של גזעכם – תשלמו מחיר יקר. כל מי שיעסוק בספסרות, ישתמט מעבודה, או יעשה סאבוטז'ה – יירה כמו כלב שוטה. צבא המגן ההונגרי שופך את דמו למען המולדת, אותו זמן היהודים עוסקים רק בצבירת הון וגזילה, אך עתה יהיה עליכם לעבוד. סוף סוף תלמדו טעמה של עבודה, טעמה של מלחמה. אם תמלאו חובתכם – לא יאונה לכם כל רע. ולא – עליכם להיות נכונים לגרוע מכל. סיימתי'". זה היה נאום הפרידה "הרך והאנושי" ביותר שקראתי בספרות הזאת של פלוגות עבודה.[20]

הייפלא שחזרו ונישנו דינים וחשבונות של מפקדי פלוגות עבודה יהודיות בזה הנוסח: "... אני נושא את כל הפלוגה בתיק"; "באתי עם 216 יהודים. אני חייב דו"ח על 16 בלבד. באשר ליתר – אין איש אחראי עבורם..." מפקד אחד בשם האינל (Hajnal) אמר לפקודיו ההונגרים: "...אף אחד מכם לא יצא לחופשה כל עוד יישאר בחיים אפילו אחד מאנשי פלוגת העבודה..." משרתו, טוראי פשוט, הופיע מדי שבוע במקום העבודה של הפלוגה, בחר מהם בקבוצה, פקד עליהם להתרחק מן המחנה וירה בהם.

גם מפקד זה נשא את פלוגתו הביתה בתיק של דו"ח.

הוראה מיוחדת פירטה את צורות הלבוש. אמנם גייסו את היהודים לצבא ההונגרי, אך לא יעלה על הדעת, שמראה היהודים יהא דומה למראה החיילים ההונגרים האמיצים; זו פחיתות־כבוד ובושה להם. משום כך – המגוייסים היהודים צריכים לדאוג בעצמם לביגודם, שאינו יכול להיות דומה לביגוד צבאי.[21]

בעקבות צווי הגיוס התחיל מירדף אחרי היהודים. כל מי שהיה מעוניין במשרה או בחנות, מסר שם קורבן ל"חלונות המתאימים" לדאוג לגיוסו, והמוסר

היה תופס את מקומו. לא חסרו גם מעשי־נקם אישיים. במקרים כאלה גייסו אפילו קשישים. ההוראות הרי התירו זאת.

הפלוגות היו מורכבות מ־200-250 עובדים. הסגל הצבאי ההונגרי של פלוגות העבודה מנה 18-22 חיילים, אך מספרם הופחת לפעמים. תפקידם היה לזרז את היהודים בעבודה שלא יתעצלו, לשמור עליהם שלא יברחו ו...לחסל אותם. כסמל או רב־סמל נבחרו תמיד טיפוסים מחוספסים־אכזריים; לרוב הם היו הסיוט בחיי כל פלוגה. לכל פלוגה היו שניים־שלושה קצינים, לפעמים אפילו יותר. הקצינים ברובם המכריע היו אנשים שלא הצליחו בחיים האזרחיים. הם עברו קורסים מיוחדים כדי ללמוד כיצד לטפל ביהודים. מצדם – המפקדים המאומנים היו חייבים לערוך קורסים מיוחדים לחיילי הסגל, כדי ללמדם, להעביר להם את תורתם. "המשנה הרוחנית" של הקורסים האלה היתה הוראה חסויה של המפקדה העליונה: "... היחס חייב להיות קפדני ונוצרי. אולם בתחומי יחס זה צריך לדאוג לכך שיהודים אלה לא יחזרו עוד לחיים האזרחיים..." אם לא לחיים אזרחים – לאיזה חיים יש לתת ליהודים לחזור? ואף שהכוונה היתה ברורה, דומה, בכל זאת לא היה נאה לכתוב בצורה פשוטה "השמידו אותם"; בחרו בנוסח תרבותי של "חזרה לחיים האזרחיים". אולם ההוראות החסויות וההוראות בעל־פה היו מפורשות וגלויות בלי כחל וסרק וללא ניסוחים אינטלקטואליים מתוחכמים. בכך ראו קציני הסגל וחייליו את עיקר הכשרתם ותפקידם. בפלוגות רבות שירתו עשרה־שנים עשר רופאים, שבמקום לעסוק במקצועם להצלת נפשות – עסקו בעבודה שחורה. לעומת זאת חסרו רופאים בכפרים וגם ביחידות הצבאיות. בימי הקרבות הגדולים לא זכו פצועים הונגרים רבים לטיפול מתאים, לעזרה רפואית בעוד מועד, ולבסוף נגזר עליהם למות מפצעים קלים משום שרופאים מוכשרים, מצויינים, היו חוצבים אבנים, חופרים חפירות, מבראים יערות, עומסים קורות או מפנים מוקשים..."[22]

מהנדסים וטכנאים של מפעלים חיוניים היו משוחררים מחובת גיוס לפלוגות, אולם השלטונות הצבאיים רצו טיהור – טיהור מלא – והורו לא להתחשב בשום יוצא מן הכלל. גייסו במיוחד את אלה והעבירום בחיפזון בלתי רגיל לחזית הרוסית. הנהלות מפעלים גדולים־חיוניים עירערו על התנהגות הצבא בפני העוצר הורטי, שציווה מיד להחזיר את המהנדסים והטכנאים. אלא מה? כולם הוצאו להורג בדרך בידי גיבורים "אלמונים".

פינוי מוקשים על גחון

האינדוקטרינציה של הצבא ההונגרי באשר להשמדת היהודים היתה יסודית ומלאה; היא השתרשה כדבעי. כל קצין, כל חייל ספג אותה כהלכה. שיעורי התנהגות אלה לא התחילו רק אחרי כניסת הגרמנים להונגריה. פשע שרוצה

להתבצע מוצא לו הכל: קרבנות, תנאים, הזדמנויות, וכמובן – אמתלאות. טבעי, שכללים אלה התפשטו גם באוכלוסיה ומצאו קרקע פוריה. לאחר הכנות רוחניות כאלה מלהטים את כוח הדימיון להמציא שיטות התאכזרות והשפלה מעוותות יותר. כל כמה שהיו גסות ופראיות יותר – היו יעילות יותר וראויות לשבח יותר. האכזריות הפכה לאהבת מולדת, הזוועות לגבורה, ההפקרות להתנהגות מעולה והשחיתות למוסר. המשמעת הצבאית היתה דו-משמעית: במסגרת הצבא חלו כל חוקי המשמעת של התקנון הצבאי ההונגרי, אך כלפי היהודים משמעת פירושה – התרת כל רסן. כל כמה שההתנהגות חייתית יותר – היא משמעתית יותר.

העסיקו את פלוגות העבודה בתיקון כבישים, בפריקת קרונות תחמושת ומזון, בביצור קווי ההגנה ובסילוק מוקשים. ראש הממשלה קאלאי (Kállay) הכריז ש"היהודים מופלים לטובה כי הם אינם משרתים שירות־לחימה עם נשק". לא שירות בנשק, אבל "... גירשו אותנו אל שדות המוקשים כדי לסלקם במו ידינו, אפילו את המוקשים המחוברים לאדמה נאלצנו לפנות בלא כלים מתאימים. נאסר עלינו להשתמש בפתיל התוף, האמצעי לפירוק המוקש. לאחר טיהור שדה המוקשים הוטל עלינו לעבור שלובי זרועות על פני השדה כדי להבטיח שאם נותר עוד מוקש באקראי יתפוצץ עלינו..."[23]

באיזור אחד נשלחו קבוצות־קבוצות של 20 עובדים יהודים לפינוי קטע של כביש, שהפרטיזנים מיקשו אותו. אילצו אותם לזחול על גחון לפני שגדוד הצבא צעד בכביש, ולפוצץ את המוקשים בגופם. על פלוגות העבודה היהודיות הטילו את התפקיד הנכבד לפנות מוקשים ולהניח מוקשים בחזית בין קווי האש של שני צבאות אויבים. ב"הומור" ההונגרי המובחר קראו להם "פלוגות המוות". בתנאים האלה, כאשר זוג ידיים היה הכלי היחיד שעמד לרשותם לביצוע עבודות מסוכנות אלה, כמובן שניספו כזבובים. היו פלוגות שעסקו במוקשים ולא נותר מהם שריד ופליט.

ההומור המקברי לא הסתיים במוות. בדרך כלל לא הודיעו למשפחות על מות יקיריהם המגוייסים "להגנת המולדת". המיפקדה הצבאית והפוליטיקאים טענו, שהיהודים הנעדרים ברחו לרוסים ועל כן אין ידוע מה גורלם. במקרים נדירים ניאותו לשלוח הודעה למשפחה. היה נוסח קצר ויבש: "נפל קורבן לחוסר הזהירות שלו". יהודים שגחנו על גחונם על מוקשים ושילמו בחייהם – לא היו זהירים דיים...

ב־1942 הצבא הגרמני היה עדיין מנצח בחזית הרוסית; התקדם במהירות ואתו הצבא ההונגרי. סוסים רתומים לעגלות תחמושת ומזון נעו במרחבים העצומים של רוסיה. הלל דנציג כותב בספרו: "...בצל הסוסים מצאו בני אדם מחסה. הסוסים הם שגוננו עלינו מפני הכיליון. אין הם מניחים להתעלל בבני־

אדם עד מוות, שכן, גם הסוסים אין בכוחם לשאת זמן רב מה שאין בכוח האדם לשאתו. והסוסים עייפים, על כן מוכרחים להיעצר. זאת הפקודה בימי המלחמה, גם אם כתוצאה ממנוחה זו ירוויחו גם היהודים... עובדי הפרך היהודים שמו כל מבטחם בסוסים. הסוסים הם שפירנסו את יצר הקיום של בני האדם... הסוסים נפשו – נחו גם היהודים. מצב "מאושר" זה לא נמשך זמן רב. עייפות הסוסים הפכה מברכה לקללה. בין קרלוביץ לגלוחוב, בדרך העולה אל קורסק, נתקע לפתע המצעד. אחד הסוסים התמוטט, נפל... הסוס פילבל בעיניו כלפי השמים ותוך גניחות הוציא את נשמתו באמצע הדרך..."[24]

בקיץ, אחר גשמים, הבוץ היה סמיך-עמוק בשדות ועם תחילת החורף באוקטובר – השלג כיסה אותם. סרן אחד בשם בלינט מאג'אר (Magyar) היה אוהב סוסים מושבע. ראה שהסוסים מתעייפים ביגיעתם המאומצת לסחוב את העגלות ואחד אפילו התמוטט. והלא על סוסים חייבים לחוס; אסור להכריח אותם להתאמץ יתר על המידה; אין זו התנהגות אנושית נאה. עלה במוחו רעיון גאוני: להחליף את הסוסים ביהודים. שבועות על שבועות רתמו את יהודי פלוגות העבודה לעגלות שנעו בשדות רוסיה ויערותיה. הנה כך כותב עורך־הדין ד"ר אלכסנדר פודור בספרו "עבדים שנידונו למוות": "...כארבעה ימים היינו בדרך, כאשר בוקר אחד במרחק של קילומטר ממקום לינתנו, העמידו את פלוגותינו. לפנינו עמדה שורה ארוכה של עגלות... הסוסים לא היו רתומים ובצדי הדרך חיפשו מעט עשבים... כאשר כל פלוגות העבודה היו במקום – חילקו אותנו לקבוצות של 16 איש ופקדו עלינו למשוך במקום הסוסים 145 עגלות... הרשו לנו שנניח את תרמילינו על העגלות שהוכרחנו לגרור... אם היה לנו "מזל" עלה גם חייל על העגלה ובשוטו זירז אותנו למען שנחזיק בקצב... בהגיענו לגומל (Gomel) החום היה כבד מאוד... קיבלנו מים במקרה הטוב ביותר פעמיים ביום. מאוחר יותר פשוט לא הרשו לנו לשתות מים, אפילו שכל שיירת האספקה נעצרה למנוחה... שום קושי לא היה להגיע לבארות־מים. מלבד השומרים שלא התירו לנו לשתות... נשמע כלא ייאמן – אבל זו עובדה – במנוחת הצהריים הישקו את הסוסים המטיילים, אך אם אנחנו רצינו לשאוב מים לעצמנו, פשוט גירשו אותנו החיילים ההונגרים... גופנו זעק למים, שהיו נחוצים לנו כמו האוויר, ומים היו, אולם לא הירשו לנו לשתות. אינני יכול לקבוע מה היה מענה יותר: הרעב או הצמא..."[25]

בני אדם־סוסים סוחבים עגלות בחתחתי דרכים, בגשם, בחום, בקור, למעלה־למטה ובלי מים, בלי מנוחה ובלי קורת גג. "חזירים יהודים" צריכים לשכב על האדמה תחת כיפת השמים.

הומור רוצח

בפלוגות 4-102/6, בהן שירתו יהודים מקומרום (Komárom), הרס"ר פרנץ ווארגא (Varga) ועוזריו תבעו מהיהודים את הגברת קצב העבודה בחום הקיץ,

אך מנעו מהם כל שתייה. כירמזו והרביצו בהם במקלות, שבקצותיהם קשרו ערמוני בר, וכידוע לאלה קוצים חזקים ודוקרים מאוד. דרסו־דרכו עליהם במגפיים. מן המזון הדל והקלוקל רבים קיבלו שילשולים. הרס"ר אסר עליהם לעשות את צרכיהם בזמן העבודה; את אלה שבשום פנים ואופן לא היו מסוגלים להתאפק, הכריחו להכניס את אפם לתוך הצואה וללקק אותה. במקרה אחד של איש פלוגה בשם פרנקל, אילצו אותו לאכול את פרשיו מפני שעשה את צרכיו באיזה סיר רחצה.[26]

בפלוגה 101/30 המפקד אישטוואן בורבש (Borbás) מנע מאנשי הפלוגה מזון בטענה, ש"אין לכלכל ולפרנס יהודים". הוא לא הרשה ליהודים להתרחץ ולהתנקות. גופות חלקם הגדול נתקפו בכינים. פרצה מגיפה של טיפוס־בהרות, שהפילה חללים רבים. בקיץ הרוסי השמש קופחת וחום שורף. טבעי, שאנשים שעובדים בחום הגדול – צמאים. המפקד לא הרשה להם לשתות. כאשר עובד יהודי הרהיב עוז וסחב דלי מים, המפקד בעט בדלי והכריז ש"בשביל חזירים יהודים אין מים". באותה פלוגה מכונית צבאית דרסה את העובד בלה רות (Roth) ושברה את רגלו. הוא פרכס בכאביו, אך המפקד אמר לו: "שב בפינה ולקק את הפצע, כמו כלב. אחר כך תמשיך לעבוד"

בפלוגה 109/26 העובד לאסלו רייק חלה וביקש מהמפקד יאנוש קאפוסטה (Kapuszta) שישחררו מן העבודה ביום זה כי הוא סובל קשות. המפקד חבט בו חבטות עד שפרחה נשמתו לעיני הפלוגה כולה. הרי צריך לתת דוגמה למען יראו, ילמדו וידעו. שניים אחרים, שאף הם היו חולים ולא יכלו לצעוד במהירות הפלוגה, זכו לאותו טיפול חינוכי־אנושי.

בפלוגה 109/1 המפקד בלה דארוואש (Darva) ציווה על היהודים לשיר אחרי הליכה של 30־40 קילומטרים ביום. אחרי כן טען שהשירה לא היתה די חזקה ומהדהדת, ולכן מגיע להם עונש: עליהם להיכנס לנהר הסמוך עם בגדיהם וציודם המלא ולשחות בו. היה נוהג בלילות לתקוע תקיעת אזעקה; העובדים העייפים אחרי יום עבודה מפרך, נאלצו להסתדר בשורה יחפים ועם חולצה לגופם – בלילות־חורף מקפיאים, כאשר הקור הגיע ל־40 מעלות מתחת לאפס. הכריח את כל אנשי הפלוגה לצאת לעבודה ואם היו כאלה, שהתאוננו שחלקי גופם קפא – היה מרביץ באלה על האברים הקפואים. היהודים חדלו להתאונן על קפיאה... היה לו גם "שעשוע" יומיומי, קבוע: בבוקר ציווה לכפות לעמוד חמישה יהודים בצינה הבלתי נסבלת. הפלוגה עמדה דום והתבוננה. רבים קפאו עד מוות. אין זה פלא שתוך זמן "סביר" לא נשאר את מי לכפות. מילא נאמנה את שליחותו.[27]

בפלוגה 103/42 הטוראי יאנוש ימבור (Jámbor) קיבל סמכויות־פיקוד ממפקדו, שכנראה היה איסטניס מדי. הרביץ ביהודים באגרוף, במקל, במלמד,

בקת רובה ואפילו במכוש. לא פעם רוצץ גולגולות. היה אדם פשוט, לא מתוחכם. היה נוהג לאלץ יהודים לעבוד בקור בלי בגדים; דרך פשוטה ל"דלל" את השורות. להעביד את היהודים בלי בגדים בקור היה בכלל מקובל על מפקדי הפלוגות.

בפלוגה 109/44 המפקד קרוי שויום (Solyom) מורה במקצועו, הצהיר שאין לו כוונה להחזיר אנשים מן הפלוגה בפיקודו; מאידך, בהיותו איש משכיל לא רצה להשתמש באמצעים אכזריים שהנו סולד בהם. ממש אנין־טעם ובעל־רחמים.[27]

בארכנגלסק (Archangelsk) באוקראינה רתמו את אנשי פלוגת העבודה 42/109 לעגלות. 75% מאנשי הפלוגה קפאו מקור ומתו ב"מיבצע" זה. פטר לונקה, הרס"ר של פלוגה 108, היה כנראה איש דתי. לאחר שהעביד את היהודים בקור, פקד לירות בהם ורצח במו ידיו את ה־33 שנותרו בחיים, אבל... מצפונו הציק לו. הלך להתוודות לפני הכומר הצבאי. הכומר אמר לו שלא עבר שום עבירה ולא חטא כל חטא, מפני שעשה מה שעשה מתוך חובה לאומית.

רוב אנשי הפלוגה בבאסורינו באוקראינה, היו רופאים, עורכי־דין, עתונאים ואנשי צווארון לבן; הצעיר ביניהם היה בן 42, אך היו ביניהם גם בני 60. המפקד יאנוש אורבץ (Oravetz) היכה ועינה אותם ללא הפוגות. רבים מהם הרכיבו משקפיים. נטל את משקפיהם ושבר אותם שיעבדו עיוורים למחצה. כבדיחה — הכריח אותם בערבים להיכנס עד הצוואר למימי אגם קפוא. כתוצאה מן "הבדיחה" — מלבד דלקת ריאות — הושחתו לחלוטין נעליהם וקפאו רגליהם. מתוך פלוגה של 214 נשארו בחיים חמישה.[28]

בפלוגה 101/31 המפקד ג'ורג' ז'ולדוש (Zsoldos) פקד להרביץ ביהודים בחגורות צבאיות ובפרגולי פרים. הרחצה בקור היתה חובה, אולם להתנגב יכלו רק אחרי "בדיקה אישית", כלומר אחרי שבדק אותם אחד־אחד באיטיות. במחנה שלו היו כ־500 חולי טיפוס מחלימים; הרביץ בהם וברוח חותכת כתער אילץ אותם להתפשט ולרוץ רבע שעה. אחרי כן היו צריכים להתרחץ בנחל במי קרח. מובן, גם הם עברו את "הבדיקה האישית", שאנשי הפלוגות הבריאים עברו.[29]

מפקד פלוגת העבודה 105/4 היה הונגרי בשם ג'ורג' קאוצ'קי (Kaucsky). כנראה היה איש משכיל בעל רמה יותר גבוהה, על כל פנים אם לדון על פי השמות התרבותיים, שקרא לשעשועים היומיומיים שהמציא. בפלוגתו נהוג היה "תה של שעה חמש" — five o'clock tea — הכה מקובל בחברה האנגלית. הכניסו את היהודים, שחזרו מן העבודה, לחדר המפקדה ו"הגישו" להם מכות־רצח. אחרי כן היו צריכים לטפס על עצים מכוסי קרח, לקרקר כתרנגולים ולצעוק במלוא הריאות "אני יהודי מלוכלך".

הוא סידר גם שעשוע, שקרא לו "חזיון חוף האגם". ציוו על היהודים להתגלגל על הראש בתוך ביצה קרובה למחנה ואחר כך לרוץ עד אפיסת כוחות; בינתיים הרביצו בהם בלא הפוגות בשוטים, במגלבים ובמוטות. גם הוא תמיד הכריז קבל עם, שמטרתו להשמיד את כל הפלוגה. ציווה לירות ב־90 אנשים והוא בעצמו ירה ב־30.[30]

בגדוד אחד הנוהג היה להעביר את היהודים בין שתי שורות אנשי הסגל וחיילים, שבאו לעזרה לעשות "כיף" במשימה לאומית חשובה זו, ולהכות בהם עם כל הבא ליד, בעיקר עם קתות־רובים. רבים נרצחו בצורה זאת.[31]

חל איסור מוחלט על עישון. אלה שנתפסו עם סיגריה או שנורו במקום, או שנאלצו לבלוע את הסיגריה הבוערת ולהתגלגל באש. זה היה הנוהג במחנה דארניצה.[32]
הרס"ר מולנר קשר עובד חלש לעגלה וציווה עליו לרוץ אחריה; אם נפל — הלמו בו מהלומות אדירות. מת עד הערב. בפלוגה 154 אנשי הסגל ההונגרי התגרו בחייל זימא (Zima) שעדיין לא הרג אף יהודי. נטל את רובהו וירה בשלושה. זימא קיבל העלאה בדרגה על מעשה גבורה זה.[32]

לסגן בורזה (Borza) מפקד הפלוגה 101/10, היתה "בדיחה" מקורית. בוקר אחד שאל מי רעב? כל אנשי הפלוגה היו רעבים. הכריח אותם לאכול ארבע מנות אוכל של חיילים רגילים, אחר כך להתגלגל ולרוץ 5 קילומטרים. כולם הקיאו ורבים חלו מיד. נוהג היה להעביד את הפלוגה גם בלילה. למקום העבודה, מרחק 5 קילומטרים, חייבים היו לצאת ולחזור בריצה. רצה לאמן אותם כספורטאים לריצות למרחקים ארוכים.[33]

בפלוגה 109/9פטר קיצ'י (Kicsi) מוואץ (Vác) היה לבלר צוות המלווים. נמסרו לו תפקידים רמים יותר בגלל כוח המצאתו ואכזריותו. עוד בוואץ, לפני צאת הפלוגה לרוסיה, הכריז שצריך להכחיד את כל היהודים. במסע הארוך מהונגריה לרוסיה — בתחנות הכריח את יהודי הפלוגה לצאת מקרונות הבהמות כדי לקבל מכות; זאת — על־מנת להסתגל לחיים החדשים. ימים לא חילק להם אוכל במסע. כאשר התאוננו על הרעב, הראה על כלב שהתפגר ואמר להם שיאכלו אותו. בקיץ הלוהט הצעיד את היהודים 30־40 קילומטרים ביום. המפגרים קיבלו מכות־רצח. כאשר הצבא והסוסים נחו בצהריים, בשמש הלוהטת, אסר על היהודים לשבת בצל ולא הרשה להם שיביאו מים. איכרים, שריחמו על המסכנים, הביאו כד מים; שפך את המים. יום אחד התיר ליהודים להתרחץ בנחל. באמצע הרחצה קיבלו פקודה לצאת מן המים. אנשי הסגל התחילו מפרגלים בהם בפרגולים ולהרביץ במקלות. הלבלר היה איש מלומד וידע, שהמכות מכאיבות יותר על גוף רטוב, כדי שלא ישתעממו אחרי העבודה, היו נאלצים לקלוע מקש נעלי בית. אם החשיך — לא קיבלו נרות.[34]

האלימות, ההשפלות וחדוות האכזריות הרוחניות לא נפלו מן ההתעללות הפיזית. ההתלהגות המסתוללת הפכה ללשון השגורה, לשון של ביב־שופכין, גידופים וקללות גסות־עבות, שבזקה תמידות מלח על הפצעים. אמנם לפי ההוראות הרשמיות היו צריכים לצנזר בקפדנות את מכתבי המגוייסים היהודים, אך במציאות הוראה זו נתפרשה בצורה שונה לחלוטין; ליהודים אסור לקבל מכתבים ואסור לכתוב. למעלה משנתיים לא היתה כל חלופה של ידיעות בין המגוייסים ומשפחותיהם. אפילו בתנאי סבל פיזי ודילדול גופני – זה היה מצב מטרף את הדעת. הואיל ושחיתות בענייני יהודים וביסרון בכל כלל מוסרי נחשבו למעלה ולמעשה מוסרי, מוכסי הענות והסבל יכלו לסחוט מהיהודים כל טיפה. בידי המגוייסים לא היה כסף, אבל היו להם קרובים נְכונים לכל קורבן כדי לקבל ידיעות וכדי להקל עליהם. הקצינים וחיילי הסגל באו לחופשות מולדת והתקשרו עם הקרובים. התפתח מסחר שלם של פתקים לקרובים. תמורת פתק הקרובים שילמו כסף; מחיר מכתב היה הרבה יותר גבוה. תמורת סכומים מכובדים מאוד – הבטיחו הקלה ביחס במחנה העבודה. עוד יותר כסף סחטו בעד המסירה של חבילת מזון, שלעולם לא הגיעה לתעודתה. נטלו טבין ותקילין בשכר שקרים והבטחות־שווא.

הסגן אישטוואן פומאז'י (Pomázsi) היה מנצח בליל ששי על תפילה. היה רגיל לומר "...אני צריך יהודים שמסוגלים בזנבם להזיז קרונות משא. המזון אצלי כשר, אורתודוקסי למהדרין..." פסיכופאט-סאדיסט מושלם. ידיעותיו ביהדות עוררו חשד, שמוצאו יהודי. זה לא היה נכון. חיזר אחרי בחורה ממשפחה אדוקה, וכשהתאכזב – הפנה את כל זעמו־משטמתו נגד היהודים. יום אחד חילק 70 גלויות בין עובדי הפלוגה הנשואים. חיבר בעצמו נוסח אחיד והכריח אותם לשלוח את הגלויות. הנוסח היה: "רבקה היקרה, אני שמח להודיעך שאני חי ומצבי טוב. אל תזני יותר מדי". מי שניסה לסרב לשלוח גלויה כזאת נענש קשות. לבסוף כולם שלחו אותה.[35]

מעשי שחיתות מיוחדים במינם אירעו בקשר לבגדים. במסע המפרך והארוך מהונגריה לרוסיה וכתוצאה מ"השעשועים והבדיחות", שאנשי הפלוגות היו קורבנותיהם, חיש נתרפטו ונתבלו כל הבגדים והנעלים, שהצטיידו בהם עוד בהונגריה. לקראת סתיו 1942 עבדו בבלויי סחבות ובנעלים קרועות־מרופטות לחלוטין. ויש להוסיף, שלרוב לא נתנו ליהודים ללון תחת קורת־גג, כי "חזירים יהודים" צריכים לשכב על האדמה הערומה, בלי כל מחסה. מצב עובדי הכפייה עורר תגובה אפילו אצל המפקדים הגרמנים, שהיו מעוניינים בביצוע עבודות מאחורי החזיתות ובקרבתן. הם העירו לעמיתיהם ההונגרים, שהם מעוניינים בתפוקה בביצוע העבודות; אי־אפשר להרעיב אותם, להרביץ בהם בתמידות מכות־רצח, למנוע מנוחה מינימלית ולצפות לתפוקה בעבודה. שומו שמים! קצינים גרמנים דיברו לטובת יהודים. עובדה מעידה על יחס ההונגרים והתנהגותם. לא! הם לא היו זקוקים למורים גרמנים. נהפוך מזה. מבחינת שיטות העינויים יכלו לתת כמה שיעורים טובים אפילו לנאצים.

בסתיו 1942 ערך שר ההגנה ווילמוש נאג' (Nagy) ביקור אצל היחידות ההונגריות בחזית הרוסית. ב־16 בנובמבר נשא נאום בפרלמנט ההונגרי ובין היתר אמר כדלהלן: "...אם אני תובע עבודה, או אז חובתי לדאוג ליכולת של העובד המגוייס... זאת עבודה למען הגנת המולדת וזה מחייב כל אחד...יש להתיר לשלוח לכל איש חבילה של 5 ק"ג לחודש...". בנאום נוסף ב־19 בדצמבר השר הוסיף בין היתר: "...מפקד כל פלוגת עבודה (יהודית) חייב להגביר את יכולת העבודה על ידי התנהגות אנושית; יש להפנות את היהודים החולים לבתי חולים עד להחלמתם... ישנם גם קצינים כאלה שמערבבים את רגשותיהם האישיים באשר ליחס כלפי היהודים... מפקדים אלה אינם מתאימים... חיילים נוטים לאכזריות. התנהגותם משקפת את דעת הקצונה... מצאנו יהודים שלא היו מסוגלים לעבודה בגלל חולשתם הגופנית או מחלות, למשל חולים במחלות קשות של ריאות, לב, קיבה, חסרי גפיים וכו' והם מהווים נטל בלבד ליחידות והעבדתם דראון לצבא ההונגרי... רק בדצמבר הכינו להם מקומות עם חימום (לא היה ולא נברא)... חלקם הגדול של העובדים אינם מצויידים בבגדי חורף. על המפקדים לתת להם אפשרות להשיג בגדי חורף... למגוייסים, שמשפחותיהם אינן מסוגלות לדאוג להם ויכולות להוכיח בתעודת־עוני עובדה זו, חייבים אנחנו לדאוג..."[36]

כך מדבר שר הונגרי, חבר בממשלה שהיא כל כולה אנטישמית קיצונית, בטונים נמוכים ומתוך רצון ברור להפחית, כל כמה שאפשר, את חומרת הפשעים. ואם כך מדבר שר ההגנה – אנחנו יכולים לתאר לעצמנו איזה תנאים מחפירים מצא בביקורו אצל היחידות. השר ראשית ביטל את ההוראה הכללית של המטה, שאסור להעניק הקלות ליהודים, למשל– חופשה. כמו כן ביטל את הרשות לגייס מעל לגיל 42, הורה לשחרר את כל המגוייסים היהודים מעל לגיל זה. כאשר ההוראה הגיעה – כבר לא היו יהודים בגיל זה בחיים. הוא המליץ בפני שר הפנים לאפשר איסוף בגדי חורף למגוייסים בפלוגות בקהילות היהודיות בכל רחבי הונגריה. האישור ניתן. נאספו עשרים ושמונה (28 !) קרונות בגדים.[37]

קרונות הבגדים הגיעו אולם המגוייסים היהודים לא קיבלו אפילו זוג תחתונים אחד! למרבה האירוניה, ברוב המקומות עובדי פלוגות העבודה היהודיות פירקו את הקרונות.[38] השר נאג' מינה את הסגן־אלוף ינו רודר(Rőder) לעקוב אחרי ביצוע הוראותיו. בדו"ח שלו הוא כותב בין היתר:

"... חיילים חמושים ליוו את המשלוח... ידוע שמהמשלוח היקר, הנחוץ והמועיל במיוחד – העובדים היהודים לא קיבלו אפילו חתיכה אחת..."[38]

מפקדים, שהעמידו אותם למשפט אחרי המלחמה על החרמת כל חבילות הבגדים, כולם התגוננו בלשון אחת: נהגו אך ורק על פי הוראות מגבוה, מילאו אחרי הפקודות בלבד. המיפקדה העליונה פשוט התעלמה מכל ההוראות של

שר ההגנה. הגנרלים והמפקדים היטיבו לדעת שיש להם גיבוי מגבוה. סוף סוף "מה התועלת אם יהודים אלה, שקיפחו את עמדותיהם, מוסיפים לחיות בתוכנו ומרעילים את האווירה". השר היה רך ואנושי מדי; אילצו אותו להתפטר.

מעריכים – אם כי אין מספרים בדוקים שכ־70% מבין המגוייסים ניספו בטרם התחילה התקפת הנגד הרוסית. הערכה זאת מתקבלת מאוד על הדעת. הלא הליכה ברגל מאות קילומטרים בתנאים אקלימיים קשים ביותר, בקור נושך ומקפיא ובחום שורף־מיבש גוף ונפש, רתומים לעגלות ומחליפים את הסוסים במשיכתן, עסוקים בהנחת מוקשים ופינוי שדות מוקשים בלי כלים, בהרעבה שיטתית־מתמדת, בכירמוזים ומכות־רצח יומיומיות, במחלות מפציעות אפילו קלות, במגפות, בלא מקומות לינה וללא קורת־גג, ללא מנוחה מינימלית, בהתקפות כינים מתמידות, עשוקים ונתונים ליחס אכזרי בלתי־אנושי ולהשפלה נפשית־רוחנית מתמדת והוצאות להורג יומיומיות מתוך "שעשועים", "בדיחות" וסאדיזם – מי היה מסוגל לעמוד בתנאים האלה? אנשים נשברו, איבדו את רצון החיים. רק הבריאים ביותר מבחינה גופנית והכי חזקים מבחינה רוחנית-נפשית יכלו לשרוד אחרי כל התלאות והיסורים האלה. על־כן, ההנחה שניספו 70% עוד טרם התחילה הנסיגה של צבאות גרמניה והונגריה – היא הנחה סבירה לחלוטין. הלא בהתחלת הנסיגה היו מקרים, שאיחדו את השיורים של 16 פלוגות לפלוגה אחת ואף זאת היתה מקוטעת.[38א]

כאן המקום לציין, שהיו גם מקרים יוצאים מן הכלל, כאשר מפקדים נהגו בצורה אנושית ולא איבדו את צלם האדם. במיוחד יש לציין את הבולט ביניהם, הקולונל אימרה ריביצקי (Revitzky). הוא גילה יחס אנושי, רצון כן לעזור, להקל; פעל נמרצות נגד הסאדיזם ועמד בסרבנות ותקיפות מול ההוראות האכזריות של המפקדה העליונה. כאשר שלחו אליו קרונות רכבת עם הוראה ברורה לדחוס בהם 500 עובדים יהודים, מילא את הקרונות בקורות עצים. בסתיו 1944 אסרו אותו ושפטוהו בגלל סירובו לציית להוראות. יחסו ופעולות ההצלה שלו זיכוהו בעיטור "חסיד אומות העולם".

דוד מוזס, ששירת בפלוגה 110/45 ועבר את כל תקופת המלחמה, נשאר בחיים והגיע לישראל. הוא מספר שאנשי פלוגתו נשארו בחיים כמעט כולם הודות ליחסו האנושי ולהגנתו יוצאת דופן של מפקד הפלוגה אימרה פיליפ (Fűlőp). בתום המלחמה, אנשי הפלוגה, שכבר הסתדרו פחות או יותר, ערכו לו מסיבת הוקרה ואף העניקו לו דורון ראוי להתכבד בו.

לדאבון הלב המקרים האלה היו נדירים מאוד, חריגים בודדים. המקרים המעטים שהבאנו, הדוגמאות שבחרנו בהן, ולא תמיד הכי בולטות, הן הבבואה הכללית והמקובלת של ההתנהגות והיחס.

כל שסופר הוא אולי כאפס וכאין בהשוואה לסבלות העובדים היהודים עם התחלת הנסיגה מרוסיה. בינואר 1943 בוורוניז' על הדון, הרוסים היכו שוק על ירך את הצבא ההונגרי. מתוך 250,000 חיילים הונגרים שהשתתפו בקרב – איבדו ההונגרים 150,000. צבאות גרמניה והונגריה התחילו לסגת בחורף הרוסי הכבד. היו יהודים שברחו – ערקו לרוסים; היו גם הונגרים. לרוב – לא נודע גורלם. בעיני הרוסים בחזית – גם היהודים מפלוגות העבודה נחשבו לאויבים או למרגלים. האכזריות, הסבלות והעינויים אחרי קרב וורוניז', שהיו מנת חלקם של היהודים היו גדולים בהרבה, אם דבר כזה היה עוד אפשרי.

אמנם אחד האלופים בשם וויצ'אי (Vécsey) שיבח מאוד את הפלוגות היהודיות: "...היחידות היהודיות התנהגו באומץ בחזית. לא הותירו על שדה הקרב אף הונגרי מת או פצוע. עוד נגיע ליום שנהלל אותם כגיבורים, בעוד אנשי חיל הרגלים שלנו ברחו כמוגי־לב..."[39]

צמרמורים חורשים בגב כאשר קוראים בתעודות השונות. הנשיפה המצוחנת של המשטמה נושפת בכל שורה והנאה סוערת-כללית מהאכזריות. שני הכרכים של ההיסטוריון אלק קרשאי (Karsai, יהודי) מכילים למעלה מ־1,50 עמודים, ובכל זאת הם חלק מצער של העדויות, בהן תיאור הזוועות והמיפלצתיות החייתית. גיצי המחסור, הסבל והרעב, בתוספת השפלה מתמדת בהליכה סומית בחורף הרוסי – היו לשלהבת־תמיד של מצוקה. כל כוחות התהום האפלים של רוח האדם עלו, התחזזו, התבקו ושגבו באכזריות; נשר כל שמץ של כסות תרבותית כמו בגד קל ונידף כמוץ ברוח. מרבצי השנאה שנערמו בצבא ההונגרי המובס – פרצו בעוז. כמובן, האשימו את היהודים בתבוסה. חבריהם מתו בשדה הקרב ויהודים נשארו עוד בחיים! ובנוסף – החורף הרוסי חסר הרחמים לא הבדיל בין הונגרים ובין יהודים. "אתם חולמים על כך שתגיעו הביתה? קדחת, ידידי! מתחת לידי לא יצא עדיין יהודי חי" – אמר הסגן בוקשאי (Buksai), מפקד פלוגות, כאשר התחילה הנסיגה אחרי המפלה בוורוניז'. קיים את הבטחתו; מפלוגותיו לא נשארה נפש חיה.

בסטרא־בובריק חמישה עובדים היו חולים עד כדי כך שלא היו מסוגלים לזוז. הם נשארו בבית של איכר כאשר הפלוגה עזבה. מיד הופיעו אנשי המשטרה הצבאית ההונגרית. הפגרים למחצה היו בעיניהם "עריקים, בוגדים ארורים". פקדו עליהם לקום על רגליהם ולמהר להשיג את פלוגתם. משלא יכלו למלא אחר הפקודה – ירו בהם במקום.

בפלוגה של פומאז'י, שכבר הזכרנו, שירת ארנו שלמון (Salamon), משורר ידוע בשפה ההונגרית. חלה. בהתגבר חומו הרגיש שקצו מתקרב. ביקש מהמפקד טובה אחת אחרונה: יעביר את השירים שכתב בזמן האחרון לאישתו. לעשות

טובה ליהודי? שירים? בשום פנים ואופן. ירה בו כבכלב שוטה. משהו בכל זאת ניצל על-ידי אחד מחבריו.

"...אַל יִבְכֶּה הַמּוּכֶּה, אַל יִצְעַק,
אִם יִבְכֶּה אַל יֵדַע זֹאת מַלְקָהוּ,
כִּי כְּכָל שֶׁיִּרְבֶּה הַכְּאֵב
כֵּן תִּצְהַל תַּאֲוַות הָרָשָׁע..."

תיאור שירי אופייני של אווירה פסיכולוגית.

לא היה ציוני. הציונות היא טובה, אולי הפיתרון, אך לא לאלה שכל עולמם הרוחני הוא מאדג'רי. בתרמילו מצאו כרך מרופט של שירי המשורר ההונגרי אראני (Arany), של באביץ' (Babit) וסיפורים של הפרוזאיקון מוריץ. ממטען זה לא היה מוכן להיפרד גם כאשר משקלה של נוצה הכביד.

בנסיגה מברדיצ'ב לעבר וויניצה, סרן פושבאי (Posvay) תבע קצב הליכה מזורז. פסק, שיהודים אינם יכולים ללון בבתים, כי אם תחת כיפת השמים. היה קר מאוד ונשבה רוח רצחנית. אחדים מבין אנשי הפלוגה חמקו בלילה והסתתרו בבתים. למחרת, בהיודע למפקד "הפשע הגדול של יהודים אחדים ...בתורת עונש, ציוה להקים חבלים מפינת הגשר על הבוג ועד ראש הגבעה. הוא אסר על אנשי שירות העבודה להציע לעצמם משכב אפילו בתוך תעלות הרחוב המתמשכות בשולי הגבעה. חפרנו לנו "בורות משכב" בצלע התל והתכסינו בגבעולי תירס וענפים. תחת סכך זה שקענו בשנת לילה כשכולנו מוטים בערימה אחת..."

בזמן הנסיגה לא הרשו ליהודים לרדת למיקלטים או לבונקרים במקרה של התקפת־אוויר. אמנם במשך הנסיגה, שנמשכה חודשים רבים, העסיקו אותם בחפירת מיקלטים־בונקרים, אבל לאפשר להם להימלט מהפצצת אוויר? לא יעלה על הדעת. הלא הם רק יהודים.

אישטוואן בורבש, שכבר ציינו את תיחכומו במעשי אכזריות, מצא שיטה מצויינת כיצד להקטין באופן סדיר את מספר אלה, שלמרות התלאות עוד העזו להישאר בחיים. ציווה על צעידה מהירה מאוד. מובן, רבים נשארו מאחור. שוטרי המשטרה הצבאית הופיעו מיד וירו במפגרים; הם עריקים. בורבש העביר שיטה זו למפקדי פלוגות אחרות, כדי שתיהפך לנחלת הכלל. אין תיעוד על הסכם עם המשטרה הצבאית, אולם לא קשה להניח שהיה תיכנון מראש והסכם בעל פה. אין הסבר אחר להופעתה המידית של המשטרה הצבאית בכל מקרי הפיגור בהליכה.

היו גם שיטות אחרות. בזמן הנסיגה שוב רתמו את היהודים לעגלות. החלושים המסכנים נאלצו למשוך עגלות עמוסות בדרכים לא־דרכים בבוץ

ובשלג; אפילו סוסים לא עמדו במשימה הזאת. רבים התמוטטו; השליכו אותם לצדי הדרך כדי שיקפאו. החיתיות הגיעה לדרגות אין־כינוי להן. רחמים לא היו. מגוייס יהודי פיגר בהליכה. הטוראי ימבור קשרו לעגלה, שגררה אותו כמה קילומטרים עד שהתעלף. רק אז חתך את החבל שיקפא למוות. מוות מהיר בירייה שלו או של השוטרים הצבאיים — היה רחום מדי."[41]

אלכסנדר פודור מתאר את הנסיגה בספרו "עבדים שנידונו למוות": "...דרך הנסיגה היתה זרועה לא רק גוויות עובדים יהודים, אלא גם של פגרי סוסים רבים. גם הם לא עמדו בקור של 40-, כי זאת היתה הטמפרטורה בינואר ועד אמצע פברואר. נתחי הבשר מפגרי הסוסים פירושם חיים. על יד המטבחים ובנקודות חלוקת אוכל פשוט גירשו אותנו. לנו לא מגיעה תזונה מהצבא. הסוסים היו המקור היחיד של אוכל. לחתוך נתח בשר, שבערב אפשר היה לבשלו, כלל וכלל לא היה דבר פשוט. הסוס הקפוא היה כמו אבן, בסכין בשום פנים ואופן אי־אפשר היה לחתוך. לפעולה זו נחוץ היה גרזן, אבל כלי כזה לא היה לנו. ניסינו לעזור לעצמנו במכושים ואתים... כבר שלושה שבועות הלכנו כ־15 קילומטר ביום, ליותר לא היה כוח. לאכול אכלנו רק פעם ביום בשר סוס — אם מצאנו, או צלחת מרק — אם נתנו. לחם בכלל לא קיבלנו... במשך שבועות לא יכולתי לחשוב על דבר אחר מאשר לאכול פעם לחם לשובע..."[42]

מוות בקפיאה ובאש

בצעידה הסומית־מוכנית בכל שעות היום ברגשות קהויים ושכל מטושטש, למדו שאסור לנוח; אין מנוחה, אפילו הקצרה ביותר, כי מנוחה פירושה או מוות ביריית שומרים־מלווים ושוטרים צבאיים, או מוות לבן בקפיאה. אמנם הקור הפיל יותר חללים מאשר הצבא ההונגרי, אבל היה הרבה יותר אנושי; המית מהר, בלי עינויים, בלי שנאה והתעללות, בלי כל תיחכום. מוות בקפיאה בקור הגדול היה מות־רחמים. תוך רגעים ספורים פוסק זרם הדם ואין חשים יותר בשום כאב. אלה, שרצון החיים פיעם בגופם ובעיקר ברוחם, המשיכו לנוע ולסבול. התהוללו עלעולים ונפתולי סופת שלגים, שפתיתיו דוקרנים כמחטים זיגזגו והיכו בפנים; היו שותפים ברוכים לקלגסיהם.

סיפור בגדי החורף הוא אופייני לגילויי הרישעות והאכזריות. בסטארי אסקול היה מחסן מרכזי של הצבא ההונגרי, שם איחסנו גם חלק גדול מחבילות 28 קרונות בגדי חורף, שקהילות יהודי הונגריה אספו ושלחו בהיתר לפלוגות העבודה היהודיות ושממנו לא קיבלו אפילו זוג גרביים. עם התחלת הנסיגה — העמיסו כמה שיכלו על עגלות. העמיסו חבילות בגדי־חורף גם על גב בהמות העבודה המהלכות על שתיים; העריכו כמה כל אחד מסוגל עוד לשאת על גבו. במחסן נשארו עוד בגדים רבים; כל טוב. הציתו את המחסן ושרפו הכל. חלילה מחלק

בגדי חורף גם לעובדי הפלוגות; יצעדו אלה פחוחים ובלויים בחורף הרוסי. הרי הם רק יהודים. צבא באמת משוחרר נפלאות מכל רגש אנושי.

הכינים היו אויב נוסף לא פחות מסוכן. החיות הזערערות האלה שיגשגו ללא כל הפרעה, מצצו את הדם עד לשד העצמות, גרמו לגירוי משגע, אחר כך לפצעים מזדהמים ולבסוף למגפות טיפוס־בהרות. הלא להתרחץ ולהתנקות מכינים לא הירשו להם וסבון היה מיצרך עליו אפשר היה לחלום בלבד, כמו שחלמו על לחם.

טיפוס־בהרות הנו דבר רציני אפילו בעיני הצבא ההונגרי. הלא זו מחלה מידבקת! במחנה דורושיץ' (Dorosics) הקימו "בית־חולים" במבנה רעוע של בית־ספר עזוב ושני צריפים מטים ליפול של קולחוז שהיה שם פעם. בהומור המר היהודים קראו לו "בית שימוש". בבית־חולים זה היו 500 מקומות. מיטות כמעט ולא היו; החולים שכבו על הריצפה. עבדו בו כעשרה רופאים יהודים, שלא יכלו לעזור במאומה; הצבא לא העמיד לרשותם שום תרופה. רבים מתו. התחלופה היתה גדולה, אך בית החולים היה מלא תמיד. בבוקר הוציאו את גופות המתים ונכנסו חולים חדשים. "...לחולים ולמחלימים לא היתה אפשרות להתנקות. באולם שררה צחנה איומה..." כותב אלכסנדר פודור, שלמזלו יצא מבית החולים לפני חיסולו.[43]

חולי הטיפוס נמאסו על אנשי המפקדה. יום בהיר הקצין לאסלו ג'ארמטי (Gyarmati) קיבל פקודה מעורפלת בצורה ברורה להפחית את אוכלוסי בית החולים. הוא הבין את הפקודה כלשונה — לא לפנות חלק מן החולים, כי אם לשחרר את בית החולים מאוכלוסייתו. ב־28 באפריל בלילה הציתו את בית החולים. כשפרצה הדליקה — ידיים "נעלמות" כבר הספיקו לנעול את הדלתות על החולים שנלכדו בפנים. הלכודים עקרו קרשי קירות וניסו להבקיע דרך ולהימלט. בחצר נתקלו בצרורות־אש של החיילים, שחיכו להם. יהודי יחיד בשם ארנו פלדינגר הצליח להמלט ונשאר עד חי לבעתה "הדימוגרפית" הזאת. חולים הם נטל בלבד על הצבא; אין שום הגיון להעמיס עליו נטל נוסף כזה.

מקרה דומה אירע בבית החולים 105, בו ניספו באש 705 חולים. אותו מאורע חזר ונשנה בבית־חולים מס. 107; מספר הקרבנות איננו ידוע.[44]

מוראות בתי החולים היו עילה טובה לראש הממשלה קאלאי, שהיה אמנם איש שסוף־שנאת יהודים, להפגין ולהוכיח את "עצמאותו" ואת "עצמאות" הונגריה, שהיא שותפה ולא-כפופה לגרמניה, ויכולה לפעול על פי ראות עיניה. אין טוב מנושא יהודי. אמנם מצב המגוייסים היהודים טוב ממצב החיילים ההונגרים, כי הם לא נלחמו ולא נהרגו בחזית, למרות זאת ציווה לאסור כמה מבין הקצינים האכזריים ביותר ולהעמידם למשפט. זיכו את כולם. וועדת החקירה, שמינה שר ההגנה נאג', הגיעה לידי מסקנה ברורה: איש איננו אשם,

איש איננו אחראי לשריפת בתי החולים; לא היתה הצתה. "...האש פרצה בגלל שכמה יהודים עישנו סיגריות..." — הנאמר בדו"ח וועדת החקירה. רצח המוני של חולים יהודים? לא דובים ולא יער.[45]

10,000 יהודים בעד 100 טונות נחושת

בסתיו 1943 מכונת המלחמה הגרמנית התחילה חורקת כהלכה. צבאות בעלות הברית נחתו באפריקה ובסיציליה, איטליה קפצה מהעגלה ואחריה רומניה. נתגלע מחסור גדל והולך של חומרי גלם חיוניים. כ־200 קילומטרים מבלגרד נמצאות מיכרות הנחושת של בור (Bor). הגרמנים החרימו אותן. חסרו כוחות עבודה לניצולן המלא של המיכרות. הגרמנים ניסו לאלץ סרבים לעבוד, אך ללא הצלחה גדולה; הם ברחו לפרטיזנים, או ביצעו מעשי חבלה. ניסו להעסיק פועלים בולגרים (בולגריה היתה בעלת בריתם), אולם הבולגרים מיאנו לעבוד ביוגוסלביה אפילו תמורת שכר טוב. נשארו אפוא רק היהודים ההונגרים. טודט (Todt), החברה הגרמנית לעבודות ציבוריות — דרך אגב, בבעלות שר הכלכלה אלברט שפיר (Speer) — פנתה לממשלת הונגריה והציעה עיסקה, למעשה תבעה תביעה מומתקת כעיסקה: ממשלת הונגריה תספק 10,000 עובדים יהודים למיכרות בור ותמורתם תקבל 100 טונות נחושת. הואיל ומדובר באזרחים הונגרים מגוייסים, הפיקוד והשמירה עליהם יישארו בידי הצבא ההונגרי. שר ההגנה נאג' שלח אנשים לבור לחקור את התנאים במיכרות. לאחר קבלת דו"ח על תנאים בלתי אנושיים, התנגד נמרצות לכל התכנית; ראש המטה הרב־אלוף סומבאטהיי (Szombathelyi) הסכים לה בכל לבו. התנגדות נאג' לא הועילה. הסכם טודט נחתם ב־2 ביולי 1943.[46]

המגוייסים עבדו11 שעות ביום במים עד הברכיים, בלא אוויר, במחנק של אבק ואבק־שריפה, שנגרם בגלל הפיצוצים המתמידים. כלכלתם הקבועה היתה מורכבת מ־200 גרמים לחם ומרק דליל. גם כאן, כמו במחנות ברוסיה, השנאה אחוזת החדווה והאכזריות המפלצתית של השומרים־החיילים ההונגרים לא הכירו שום מחסום וגבול.

בתחילת סתיו 1944 החליטו הגרמנים לפנות את הבלקנים. החלה הנסיגה מיוגוסלביה ואתה גם של המגוייסים שעבדו בבור. דרך אגב, כדאי לציין מקרה אופייני להלך המחשבה של הצבא ההונגרי בזמן הנסיגה מפני הרוסים. הכוחות ההונגריים הגיעו לעיר ארד (Arad) בטרנסילבניה הרומנית, לא הרחק מגבולות הונגריה, וישבו בה ארבעה ימים. הקהילה היהודית בארד נשארה חיה וקיימת. מה היתה דאגתה הראשונה של המפקדה ההונגרית? כינסו מיד את מנהיגי הקהילה היהודית ובראשם הרב שנפלד, וציוו עליהם לאסוף למחרת בבוקר בכיכר העירייה את כל יהודי העיר. כוונתם היתה ברורה. וזאת בסתיו 1944,

כאשר כולם היטיבו לדעת שהמלחמה כבר אבודה והם נמלטים על נפשם. הרב שנפלד היה אישיות חזקה. קרא לאירגוני הנוער הציונים והורה להם לבקר כל משפחה יהודית להתריע ולבקש שייעלמו מן העיר עד צאת הכוחות ההונגריים הנסוגים. למחרת בבוקר אף יהודי לא הופיע בכיכר העירייה. אך כאמור, המקרה אופייני לכוונות ההרג של ההונגרים גם בעתות מצוקתם.

אני מתעכב בפרשת מחנה בור לאו דווקא מפני שהתנהגות הצבא ההונגרי היתה יוצאת מגדר הרגיל. קורות מחנה בור יוצאות דופן רק מבחינה אחת: במחנה הזה ניספו אנשי העילית הספרותית והאמנותית, ביניהם מיקלוש רדנוטי (Radnoti), אחד המשוררים הגדולים ביותר בספרות ההונגרית המודרנית, שזכה לתהילה בינלאומית בגלל השירים המועטים שחיבר במחנה העבודה.

מיקלוש גלטנר נולד ב־1909. אמו ואחיו התאום מתו בלידה. אחרי 11 שנה נתיתם גם מאביו. הרגשת המוות, אשמת המוות ליוו אותו מאז התחיל לכתוב. נולד יהודי, אך לא היה לו שום קשר עם הדת, התרבות והקהילה היהודית. הנושא הזה היה מחוץ לתחומי הכרתו; פשוט לא עניין אותו, לא נגע בו כהוא זה, למרות שההפלייה הכלכלית־חברתית־תרבותית השליטה בהונגריה ללא ספק פגעה גם בו. וודאי צריך היה להרגיש בבעיטותיה הגסות. החוקים האנטי־יהודיים לא הבדילו בינו לבין יהודים אחרים. אבל הונגריה – המולדת ההונגרית – התקפלה־הצטמקה אצלו ללשון בה היה קשור בכל נימי נפשו. אהב את החיים אהבה יוקדת חרף הרגשת המוות, שליוותה אותו. היה גם משורר סוציאלי ופוליטי בעל חלומות והשכלה כללית נרחבת ויסודית מאוד. מאז פרוץ המלחמה היה למשורר נדכאים עד מותו הטרגי.

גייסו אותו לבור לשרת את הגרמנים בפיקוח ההונגרים. השירים שכתב במחנה הם העדות הספרותית העזה ביותר, זעקה אנושית־גאונית מרטיטה־מזעזעת ומתומצתת ביותר – על אימי מחנות העבודה. סגולתם המיוחדת של משוררים גדולים, שהם מסוגלים להגות רעיונות, לתאר רגשות ומצבים בשורות אחדות בצורה הבהירה ביותר. פילוסופים, מסאים, פרוזאיקונים היו כותבים ספר, או לפחות חצי ספר.

"כְּחַיָּה אֲסוּרָה שָׁכוּב עַל קֶרֶשׁ בֵּין תּוֹלָעִים,
מִדֵּי פַּעַם מִתְחַדֶּשֶׁת הַתְּקָפַת הַכִּנִּים,
אַךְ צְבָא הַזְּבוּבִים כְּבָר נָח, נִרְגַּע.
רַד הָעֶרֶב. רָאָה – הַמַּאָסָר נִקְצַר בַּיּוֹם
וּבְיוֹם גַּם הַחַיִּים. הַמַּחֲנֶה נִרְדָּם...
סַהַר שׁוֹפֵךְ אוֹר עַל הַנּוֹף. בְּאוֹר נִמְתָּח גָּדֵר תַּיִל,
דֶּרֶךְ חֲלוֹנוֹת רוֹאִים צְלָלִים – עַל הַקִּירוֹת צוֹעֲדִים
שׁוֹמְרִים חֲמוּשִׁים תּוֹךְ קוֹלוֹת הַלַּיִל..."

אולם פרחי תוחלת עוד ריפדו את רוחו, עוד חיממו את לבו וחלומו.

"... כָּאן בֵּין שְׁמוּעוֹת אֵימָה וְתוֹלָעִים, צָרְפָתִי, פּוֹלָנִי חַיִּים,
אִיטַלְקִי רוֹעֵשׁ, סָרְבִּי פַּלְגָן, גַּם חוֹלְמָן יְהוּדִי בֶּהָרִים,
גּוּף קוֹדֵח, מְבוּתָּר — בְּכָל זֹאת חַי כָּאן חַיִּים,
מְצַפָּה לִידִיעָה טוֹבָה, לְמִלָּה שֶׁל אִשָּׁה יָפָה, לְגוֹרָל־אֱנוֹשׁ חָפְשִׁי,
וּמְצַפָּה לְקַץ בְּעַרְפֶּל סָמִיךְ, מְצַפָּה לְנִסִּים..."

עוד יש תקוה. בפעם הראשונה — אולי בלא מודע — מזכיר בכל שירתו את המלה "יהודי", פורצת בלא־יודעים הזהות היהודית. עוד כותב מכתב לאשתו:

"... בַּמַּעֲמַקִּים עוֹלְמוֹת חֲרָשִׁים־שׁוֹתְקִים,
אֲנִי זוֹעֵק — בְּאָזְנַי צוֹוַחַת הַדְּמָמָה;
אִישׁ לֹא יַעֲנֶה לָהּ מִמֶּרְחַקִּים,
מִסֶּרְבִּיָה שֶׁהִתְעַלְּפָה בְּמִלְחָמָה,
וְאַת רְחוֹקָה, קוֹלוֹתַיִךְ קוֹלְעִים חֲלוֹמִי,
לְאוֹר הַיּוֹם בְּלִבִּי שׁוּב אֲנִי מוֹצֵא אוֹתָם,
אֲנִי שׁוֹתֵק, זְקוּפִים מְזַמְזְמִים סְבִיבִי
שְׁרָכִים גַּאִים וְקָרִיר־צוֹנֵן מַגָּעָם..."

כמה שבועות לפני מותו כותב באקלוגה השמינית כמה שורות מפתיעות ביותר, כנראה בהשפעת ד"ר יוסף יונגר, בן של רב ידוע וציוני מילדותו, שהיה אתו בבור:

"... בּוֹא נַכְרִיז שֶׁכְּבָר מִתְקָרֶבֶת הַשָּׁעָה —
הָאָרֶץ הַהִיא עוֹמֶדֶת לְהִוָּלֵד; מַה הַמַּטָּרָה
שֶׁל רִבּוֹן הָעוֹלָם — שְׁאַלְתָּ? רְאֵה זוֹהִי הָאָרֶץ,
בּוֹא נֵצֵא לַדֶּרֶךְ, נֶאֱסֹף אֶת הָעָם..."

בהליכה ברגל המתישה בזמן הנסיגה כבר לא עמד כוחו לכתוב שירים יותר ארוכים. כתב גלויות, "רזגלדניצות" (בסרבית); שורות־תמונות מחרידות, האשמה ניצחית של חיות־תליינים.

"רִיר־דָּם נוֹטֵף עַל פִּיוֹת שְׁוָרִים,
הָאֲנָשִׁים כֻּלָּם מֵי־דָם מַשְׁתִּינִים,
פְּלוּגַת עֲבוֹדָה מַצְחִינָה בַּעֲרֵמָה מְגֻבֶּבֶת
זְוָעַת הַמָּוֶת מֵעַל רָאשֵׁינוּ נוֹשֶׁבֶת"

היה לו חברכנר. נחלש. ירו בו. הרזגלדניצה האחרונה, שירו האחרון:

"צָנַחְתִּי עַל יָדוֹ – הִתְהַפֵּךְ גּוּפוֹ,
הָיָה מָתוּחַ כְּמֵיתָר שֶׁמִּתְפַּקֵּעַ.
יְרִיָּה בְּעָרְפּוֹ – כָּךְ תִּסַּיִם גַּם אַתָּה –
לָחַשְׁתִּי לְעַצְמִי – רַק שֶׁכַּב בְּדוּמִיָּה.
הוּא מִתְנוֹעֵעַ – נִשְׁמַע קוֹל מֵעָלַי –
בּוּץ מְעֹרְבָּב בְּדָם יָבֵשׁ עַל אָזְנַי."

שירים אלה תורגמו לעשרות שפות.

בזמן הנסיגה גם הוא היה חלוש, מיוסר, חסר אונים. לפני העיר ג'ור (Győr) העמיסו אותו על עגלה עם עוד 26 חולים עם ההוראה להביאם לבית החולים. בבית החולים לא היה מקום. החיילים המלווים לא רצו להמשיך לטרוח עם חולים יהודים אלה. הם רוצים לאכול ולשתות. על גדות הנחל רבצה (Rabca) הרחיבו תעלה, ירו בכולם והשליכו את גופותיהם בקבר אחים.

כעבור שנתיים הוציאו את הגופות מן הקבר. על גופתו המתפוררת של רדנוטי היה סגין־גשם מהוה. בכיס הפנימי מצאו מחברת קטנה, מלוכלכה, מקומטת: שיריו שכתב במחנה. בחוברת בקשה בחמש שפות; הוא מבקש את המוצא הישר שיעביר את החוברת לבודפשט.

המשורר רמבו (Rimbaud) תבע פסוק מעורפל: "אני – זה אחר autre un – jé" רדנוטי היה הונגרי. בסוף ימיו נתברר שהוא אחר. גורל יהודי.

כמה היו? כמה ניספו?

כמה מגוייסים יהודים היו? לפי המספרים הרשמיים של הצבא ההונגרי, גייסו 52,000 יהודים לפלוגות העבודה, אולם מעריכים שמספרם עלה על 60,000. מספרים אלה אינם כוללים את מגוייסי מחנה בור. שר ההגנה נאג' מעריך ש"הפסדי הצבא ההונגרי במגוייסים היהודים" היה 44,000, כלומר קרוב ל־85%.[47] אולם הערכה זו היא אופטימית מדי. מכל המחנות והגיוסים חזרו בסך הכל 5,000, כלומר האבידות הגיעו ל־93%. אבל היו פלוגות, בהן האבידות הגיעו ל־100%, באחרות 95%־96%. למשל מגדוד של 420 מנאג'קאטה (Nagykata) חזרו 26; מפלוגות רבות אחרות חזרו 4-5. במשפטים שנערכו אחרי המלחמה ניסו כל הנאשמים להיתמם ולהסיר מעליהם את האחריות. הרב־אלוף פרנץ סומבאטהיי טען, שמיניסטריון ההגנה הוא שהחליט על הקמת

הפלוגות היהודיות, אירגונן, תקנוניהן ועל כל הוראות־השירות שלהן. עליו כעל חייל, הוטל אך ורק לבצע בשדה הקרב את הוראות מיניסטריון ההגנה; הוא ניסה להקל בכל... הוא אישר מטעם הצבא את אוסף הבגדים ואין זו אשמתו שבגדי החורף לא הגיעו לתעודתם. זה לא היה תלוי בו. שרי ההגנה השונים, כולם טענו במשפטים ש"...אירגנו את פלוגות העבודה אך ורק על פי הלחץ והתביעה של הגרמנים..."[48]

איש איננו אשם, איש איננו אחראי! הדרגים הנמוכים טענו טענה מובנת וטבעית, ש"...הם פעלו אך ורק על פי פקודות מגבוה..." בבתי המשפט (פרט למשפטים הפוליטיים של הפוליטיקאים הפושעים) שללו את ההנחה, שהיהודים סבלו לאין שיעור יותר. הלא גם החיילים ההונגרים סבלו מהקור הרוסי, גם להם חסר לפעמים מזון דיו, "בדיוק כמו ליהודים". ממש אסטרטגיה של כזבים. הסופרים וההיסטוריונים ההונגרים – פרט ליהודים – כמו בתי המשפט; העדיפו להתעלם מפרשת פלוגות העבודה היהודיות. אם נתאלצו לעסוק בפרשה – תמיד הודו, שהיו הוראות וגם התיחסויות שהשפילו את היהודים, אך מעבר להשפלה מצבם לא היה שונה ממצב החיילים ההונגרים. השפלה? באמת לא יפה, לא נעים, אך לא נורא. ובכלל – כשחוטבים עצים ניתזים גם שבבים. על "הפקרות" זחוחת־שנאה, מתמדת־חוקית־מאורגנת כדבעי, בכלל אין מה לדבר. אם היו מקרים בודדים, הם וודאי של אובדי־דרך פרוחי־רוח וקהויי־חושים.

ברם, התמונה הנפרשת מעידה על תיכנון מדוקדק של רצח־עם בכוונת מתכוון, הן לא פוליטיקאים אחדים עלוטי־שכל וכמה ארחי־פרחי וכלומאים משוגשי־שכל ניסחו את כל הצווים והוראות ההתנהגות כלפי היהודים המגוייסים, לא הם סגרו את כל שערי הרחמים והרגש האנושי המינימלי. לא! לא הם לבדם תיכננו אותם, וודאי לא הם לבדם ביצעו אותם. מיניסטריונים, שלטונות המחוזות והערים, שלטונות הצבא וכל הצבא כולו, כלומר מאות אלפי אנשים, אולי מיליונים, היו שותפים בכיבוי הגחלת הרפה ביותר של תקוות־חיים. צבא־אנוש שלם שקד על כך. לא השפלה היתה זאת, כי אם רצח־עם מתוכנן בשלבים. הלא אין בר־שכל יכול לתאר, שאפשר לקחת 70,000 בני־אדם, לדוש בהם מדושה מתמדת חסרת רחמים, בפירוך מתמיד של הגוף והנפש, מתוך אלימות שטנית למעלה מכל דימיון. הן התופעות האלה היו כללי־ההנהגות המקובלים בכל הדרגים. ואם היו מקרים חריגים של יחס יותר אנושי – המבצעים באו על עונשם בגלל "רכותם". פרשת פלוגות העבודה היהודיות היא פרשת זדון מודע עם מסקנות אירגוניות קיצוניות, שמיצו את כל סולם התמרורים עד הכיליון הסופי.

שואת יהודי הונגריה לא התחילה עם כניסת הגרמנים להונגריה. היא התחילה שנים לפני כן עם פרשת פלוגות העבודה היהודיות. בפלוגות־עבודה אלו רצו ביודעים ובמכוון לחסל את הגילאים היוצרים והפורים של היהודים. גם השמדת 600,000 יהודים הונגרים בזמן שיא לאחר כניסת הגרמנים להונגריה, לא נעשתה

בידי הנאצים בלבד, או אך ורק בעזרת כמה פוליטיקאים אנטישמים. פתי יאמין ש־1,000 אנשי ס.ס. (זה היה מספרם בהונגריה) יכלו לאסוף 800,000 יהודים מיותר מ־600 קהלות וממאות כפרים ולהכניסם לעשרות גיטאות – בלי שיתופם המלא של המשטרה, הצבא וחלק ניכר מאוד של האוכלוסיה. האם כמה פוליטיקאים ומספר זעיר של חמומי מוח של "צלב החץ" היו מסוגלים לבצע מיבצע אדיר־ממדים, בלי שיתופם של כל הגורמים?

השואה "הרשמית" של יהדות הונגריה היא אך המשך מקווה, רצוי־צפוי והגיוני של השמדת 65,000 יהודים מגוייסי פלוגות העבודה. הלא גם את אלה, שהצליחו לבסוף לחזור ל"מולדת" לאחר תלאות אין־קץ, העבירו ישר לידי הגרמנים, על־מנת שיסיעו אותם לאושוויץ. במקרים ולא היתה תחבורה "מתאימה" – ירו בהם על אדמת הונגריה, לא הגרמנים כי אם ההונגרים.

התכחשות האינטלקטואלים ההונגרים היא של מיתממים, אולי סומאים, או של מגנבי־דעת; בכל מקרה אי־יושר מושלם. יותר מזה: בגידה.

באשר לפרשת פלוגות העבודה היהודיות אפשר לומר בקול זועק: שום כזב לא בגד כבגידת האמת.

הערות

המקורות העיקריים לעבודה הזאת הם:

א. תעודות בית המשפט העממי בבודפשט. (A Budapesti népbiro'ság iratai Budapest(1975 ; שני כרכים שמכילים את הדו"חות של המשפטים שנערכו במשטר הקומוניסטי נגד פושעי העם והמלחמה בין השנים 1946-1950.

ב. אלק קרשאי, היסטוריון יהודי (Karsai) עמדו ללא נשק בשדות מוקשים; תעודות לקורות פלוגות העבודה בהונגריה (Fegyvertelen álltak az aknamezökön (Dokumentumok a munkaszolglat történetéhez Magyarországon Budapest 1962. שני כרכים, למעלה מ־1500 עמודים: הספר מכיל את כל הצווים וההוראות שקשורים בפלוגות העבודה היהודיות בהונגריה. רשימת הפלוגות ומיקומן. כמר־כן חלק מן התעודות על הזוועות, שאירעו בפלוגות אלה.

ג. אלק קרשאי: העם שופט (Itél a nép) Kossuth, Budapest, 1977.

ד. רנדזוף ברהם: השואה ההונגרית. (Gondolat, Budapest, 1988) הספר המקיף על שואת יהודי הונגריה. יש בו כמה פרקים טובים על פלוגות העבודה.

ה. ינו לוואי: ספר שחור על סבלות יהדות הונגריה Lévai Jenö: Fekete Könyv A) (magyar zsidóság szenvedéseröl: Officina, Budapest, 1946.

ו. ינו לוואי: גורל יהודי בהונגריה (Lévai Jenö: Zsidósors Magyerországonu (Magyar Téka,Budapest, 1948.

ז. יהודי הונגריה לפני הרדיפות ואחריהן: פרסומי הקונגרס היהודי העולמי
A magyar zsisok az uldözés elótt és uta'n. A Zsido' Vilá gkongresszus)
(közlemnyei: Budapest, 1947-1949.

ח. מאות: בטאון החברה ההיסטורית ההונגרית (Századok; a magyar történelmi
(társulat folyoirata; Alapitási év:1867.

ט. ס. אי. מקרטני: חמישה עשר באוקטובר; תולדות הונגריה החדשה
C.A. 1929-1945 Macartney: October Fifteenth; A History of Modern
Hungary. Edinburgh University Press Edibburgh 1957. ספר כללי טוב על
השנים הללו.

ציינתי את כל המקורות הלועזיים, שהופיעו יותר מפעם אחת בטרנסקריפציה העברית בלבד.

1 פרנץ גאשפאר: הטרגדיה של קישקונהאלאש. מאות (Szäzadok) שנת 130, גליון 6, ע' (Gáspár Ferenc: A Kiskunhalasi tragédia 1473-1499.)

2 תעודות בית המשפט העממי בבודפשט 2, ע' XXV A Budapesti népbiroság Iratai. פטר בוקור: במקום מצבות זכרון, עמ' 70-73 (Bokor Péter: Emléktábla) (helyett; E'let és Irodalom, Budapest,1985.

3 ת.ב.מ. ו, V-105555

פטר ז'אדארי: הטרגדיה של יהודי הונגריה: עמ' 55 (Zsadári Peter: A) (magyaroroszági zsidoság tragédiája, Kossuth, 1975.

4 מאות, ע' 181-185

5 סיטא סאבולצ': מבצר המוות, לקורות העבודה המגוייסת והצבאית 1944-1945 ע' 12 (Szita Szabolcs: Haláleröd, A munkaszolgálat e's a hadimunka) (törte'netéhez 1944-1945, Kossuth, Budapest, 1989.

6 לוואי: גורל יהודי, ע' 12.

7 רנדולף ברהם: השואה ההונגרית, עמ' 39.

8 שם, ע' 103; אלק קרשאי: עמדו ללא נשק בשדות המוקשים, ע' 728 2,

9 מיקלוש הורטי: זכרונותי, ע' 82-109 (Horthy Miklos: Emlékirataim, Buenos) (Aires, 1953.

10 התעודות הסודיות של מיקלוש הורטי ע' 131-133 (Horthy Miklos titkos) (iratai: Kossuth, Budapest, 1963.

11 שם.

12 ברהם, 1 ע' 107.

13 שם, ע' 129; לוואי: ספר שחור, ע' 74.

14 שם, ע' 173; ספר צהוב ע' 12-13 (Sárga Konyv, Adatok a magyar zsidóság) (szénvedéseiböl 1941-1945; Hechaluc, Budapest.

ראול הילברג: השמת יהודי אירופה, עמ' 520 (Raul Hilberg: The Destruction) (of the European Jews, Quadrangle Book, Chicago, 1961.

15 ברהם, 1, ע' 173; ספר צהוב ע' 16-20; יוסף לווינגר: דפים לחקר תקופת השואה, ע' 189-211; הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 1978.

16 קרשאי, 1, ע' LVI-LXXV
17 שם, ע' LXI-LXII
18 שם, ע' LXIII
19 שם, ע' CXVII; ת.ב.מ. 1; ע' 196
20 הלל דנציג: בצל הסוסים ע' 36; הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 1978.
21 קרשאי, 1, ע' 228
22 דנציג, ע' 36
23 שם, ע' 23
24 שם, ע' 43-47
25 ד"ר אלכסנדר פודור: עבדים נידונים למוות ע' 38-40 (Dr. Fodor Sándor: Halálra itélt rabszolgák; Magánkiada's, Tel Aviv, 1989.)
26 קרשאי, II, ע' 85
26 שם עמ' 250
27 שם, ע' 252
28 שם, ע' 254-255
29 שם
30 שם, ע' 194
31 שם, 1, ע' KXVIII 37-38, ספר צהוב, ע' 37-38
32 שם, II, ע' 25-26
33 שם ע' ,30-38
34 שם, ע' 31-36
35 דנציג, ע' 131
36 קרשאי, 1, ע' 261-276
37 שם, II, ע' 117-120
38 שם, ע' 202-204
38א שם, עמ' LXXV - LXXVI
39 ברהם, I, ע' 261
40 דנציג, ע' 140
41 קרשאי, II, ע' 189-190
42 פודור, ע' 102-104; לוואי: ספר שחור, ע' 276-277.
43 שם, ע' 126.
44 לוואי ע' 277
45 קרשאי, II, ע' 632-634
46 נדהם, I, ע' 268-269; אישטוואן ג'ורג': בור, הנידונים למוות (György István: (Bor; Halálra itéltek; Kossuth, Budapest, 1957. הספר כולו עוסק בפרשת מחנה בור.
47 ברהם, ע' 286; לוואי: ספר שחור
48 קרשאי, II

אין תיקון אחר

מאת
נאוה סמל

דברים שנאמרו בכינוס בינלאומי של סופרים יהודיים "לכתוב את העתיד היהודי", סן פרנציסקו, פברואר 1998

מתי החלה השואה ומתי הסתיימה?

במשואה – המכון ללימודי השואה, נדרשים צעירים ישראלים להתוות תאריכים על גבי פיסת נייר ארוכה המייצגת את ציר הזמן. אחד אומר, השואה החלה בליל הבדולח. שני אומר, בועידת ואנזה שבה הוחלט על "הפיתרון הסופי", רבים רשמו אושוויץ.

התשובות השונות אינן תוצאה של בורות, אלא עדות עמוקה לקשר הסבוך בין הזיכרון והזמן. התשובות המעניינות ביותר בעיני הן לשאלה מתי הסתיימה השואה: רבים מהצעירים סימנו את סוף מלחמת העולם השניה, אבל היה מי שרשם כי השואה הסתיימה במלחמת ששת הימים. והיה גם מי שסרב לנקוב בתאריך סיום בכלל- - -

התחלתי לכתוב על השואה בגיל עשרים וחמש, בראשית שנות השמונים. תחילת התהליך שבו העזו ישראלים צברים להתמודד עם עברם של הוריהם ולא לפחד מהבבואה ה"לא ישראלית" שהשתקפה במראה.

ספר לימוד לכיתה אלף שיצא לאור בשנת 1957 עוקב אחרי מחזור המועדים המתהווה של החוויה הישראלית. בעמ' 110 מסתיים פסח, ובעמ' 111 הפרק העוקב מוקדש ליום העצמאות.

למרות שחוק "יד ושם" ויום הזיכרון לשואה ולגבורה כבר היו קיימים בפועל, השואה איננה נזכרת בספר. רק עקבותיה ואולי מסקנתה חבויים בשורות: "ישראל היא ארצנו, ארץ אבותנו, ארץ מולדת לכל יהודי בעולם".

הפרידה שלנו מהזהות היהודית היתה טראומטית. לא פרי של התפתחות טבעית, מותרות שלהם לא זכינו. נורמנים וסכסונים הפכו לבריטים ברצף של שנים על שטח מחיה אחד, ואילו המעבר מ'יהודים' ל'ישראלים' היה חד, כואב, וחייב מחיר יקר. לקח לדור שלי זמן על מנת להתפייס עם הזהות הקודמת של אבותיו ולא לראות בה דימוי שלילי. תמורה גדולה התחוללה בשנות השמונים במושגי הגבורה – מן המילה "גבר", ואני קושרת אותה גם למלחמת לבנון, המלחמה השנויה במחלוקת, שלא עמדה בקנה אחד עם המושג "צבא הגנה לישראל". כעת היינו בוגרים דיינו כדי לעמוד מול דימוי עצמי אחר, לכאורה "חלש" ו"פגיע" יותר, ולשאול את עצמנו, אולי בפעם הראשונה, מה היינו עושים אילו היינו במקום שבו עמדו הורינו?

מבחינתי היה זה המעבר משואה פולחנית וטקסית ל"שואה פרטית" – כשם אחד מהסיפורים בקובץ שפרסמתי בשעתו "כובע זכוכית". ניצול השואה לא היה יותר דמות עמומה בסרט שחור־לבן, בספר לימוד, בסיסמה של בית הספר, בנאום רווי פאתוס מפי ראש הממשלה בהר הרצל. ניצולת השואה היתה במטבח בבית שבו גדלתי. במקום הכי קרוב, ליד המחבת עם הקציצות והפירה.

אמנות הסיפור במשמעותה העתיקה היא אמנות הריפוי, כשהסיפור הוא דלייה ממעמקים. את סיפורה הפרטי של אמי שכולו אובדן וצלקת שהיא נושאת לכל חייה, ניסיתי להעביר באמצעות אמנות הסיפור שלי, כאשר אני מודעת לסגולות הריפוי, אם כי ברי לי גם שאין תיקון מושלם.

את הדיאלוג הזה אני ממשיכה לאורך השנים, עם אמי, עם ניצולים אחרים, ובעיקר עם עצמי, מתוך מודעות לזמן האחל. זו ההזדמנות האחרונה שלנו לשמוע על השואה הפרטית כעדות ממקור ראשון. לתת שֵם.

את הכתיבה אני רואה כמסע שלי על ציר הזמן, כמו אותם בני נוער שנדרשים לסמן תאריכים ומועדים. אני עושה זאת לא מנוסטלגיה, אלא לצורך בירור עמוק של המרכיבים הקדומים בזהות שלנו הפועלים עד היום וממשיכים לעצב אותנו בעל כורחנו. קודם נדרשנו לאתר אותם, להודות בהם, ואחר כך לא לברוח מן העוצמה שהם משדרים. כתיבה על צלקת השואה היא חתרנות נגד אותה יציקה של ישראלי חדש, חף מכל עבר. היא תובעת היענות לאותו הדהוד סמוי שהתקיים כל העת מתחת לפני השטח ואשר במשך שנותינו הראשונות הדפנו הצידה.

קיימת מחזוריות במודעות הישראלית לנושא השואה – משתיקה והתכחשות ועד פתיחות בדרגה זו או אחרת. הגרף הזה עולה ויורד, בה בעת שישראל ממשיכה לחיות בצל של איום ואי־התפייסות עם המרחב והזמן, וככל שהצמא להתנרמל מתקיים בכל מחיר. בעידן הנוכחי של נהנתנות, ופוסט־ציונות, כאשר אנו נאחזים באשלייה שאנחנו כשאר עמי העולם, גם השואה נדחקת שוב לתיוג פולחני.

ישראל עסוקה בהווה שלה והוא גורף אותה בעל כורחה. אין לה אמון בעתיד, ומתוך כך היא גם חוששת מעברה שלא יגרור אותה חלילה אחורנית. כותרת מפגש הסופרים הבינלאומי הזה היא "לכתוב את העתיד היהודי". אודה ואתוודה. בשבילי "לכתוב את העתיד הישראלי" זה עדיין בסימן שאלה.

ואולם אינני פוחדת יותר לסכן את זהותי, שמא תדבק בה גלותיות. אינני מאויימת יותר. הישראליות שלי איתנה מספיק. כל המסע שלי כסופרת נועד להתפייס עם המרכיבים הלא נוחים והפחות ייצוגיים שבזהותי – הפגיע, המבוהל, המתבצר.

אני בת לדור שההתמודדות עם השואה נבחרה בשבילו. אני לא בחרתי את הנושא. לאובדן ולכאב שעברו הורינו הייתה נוכחות שקופה בתוך הבתים שבהם גדלנו, עד לאותו רגע שבו אי אפשר היה יותר להתחמק. האם הדור הבא יבחר להתמודד מתוך בחירה עצמאית משלו? אין לי תשובה. אני יכולה רק לקוות.

המאה הקודרת הזו מתקרבת אל קיצה. סוף האלף. שאלת הזיכרון חורגת מדלת אמותיהם של הניצולים ואפילו ממדינת ישראל שנוסדה אחרי השואה. זו שאלה של כל ישראלי, כל יהודי, כל בן אדם. כיצד נוליך הלאה את הזיכרון?

הלכתי אל המתים כדי לשאול. אנשים הניצבים לפני מותם הודאי משאירים צוואה לאלה שעדיין לא נולדו:

יאנוש קורצ'ק כתב: "אדם חייב לדעת להנציח בעיפרון את הדברים שהיה רוצה לשמור. מי שאינו יודע זאת, אנלפאבית הוא.... הנה מעמד, הנה פנים, הנה עץ, אשר כהרף עין ייעלמו מעיני העולם."

בתנ"ך מופיע הפועל "זכור" 172 פעמים, הוראה לשונית של חובה. הזיכרון ביהדות הינה מצווה דתית.

הלכתי אל אמא שלי. שאלתי: איך את רוצה שהזיכרון יעבור הלאה? האם בדגם של הגדה של פסח, ואולי בדפוס של גירוש ספרד? האם ידהה הזיכרון לכדי נוסחה, טקסית או ליטורגית, עם אמירות קבועות ומנהגים מדודים וידועים מראש?

אבי סיפר לי פעם על מסעו של נפוליון לרוסיה.

יום אחד הגיע הקיסר הצרפתי לעיירה יהודית ביום תשעה באב. ראה את כל היהודים יושבים על האדמה ובוכים. שלח את מפקדו הבכיר המרשל נאיי לדרוש, מה פשר הבכי?

חזר המרשל ואמר:

"הם בוכים על אירוע שקרה להם לפני אלפיים שנה."

"לך תברר מהו אותו אירוע", דרש נפוליון ושלח את המרשל שוב.

חזר מרשל נאיי ואמר: "הם בוכים על חורבן בית המקדש שלהם."

אמר נפוליון: "עם שבוכה על אירוע שקרה לו לפני אלפיים שנה, לא יימחק מההיסטוריה."

"כובע זכוכית" עתיד לצאת לאור שוב בחודש הבא, אבל אני לא מסתפקת רק בכתיבה. מאמינה שמוכרחים גם לעשות מעשה תכליתי, מעבר למלאכה הספרותית, חשובה ככל שתהיה. לכן הצטרפתי להנהלת משואה – המכון ללימודי השואה שעורך סדנאות מודעות ויצירה לבני נוער. אחד הצעירים צייר עולם אפל מוקף בגדרות, אבל את הגדרות הדביק בסקוטש־טייפ, כשהוא מדגיש, "אפשר תמיד להוריד אותן". זה ילד ישראלי...

לקובץ המחודש נתבקשתי להוסיף עוד סיפור.

ליד ביתי, מרחק חמש דקות הליכה, יש גן שעשועים שאני לוקחת אליו את ילדי, תאומים בני שבע ושמו "גן צַלְיָנָה". כאשר למדו לקרוא גילו הילדים כי המקום נושא את שמה של ילדה בגילם שנספתה בשואה. הוריה ששרדו נטעו את הגן לזכרה. לגן־העדן הילדותי שליד ביתי הקדשתי את הסיפור. במלאכת זיכרון משותפת ניסינו אם וילדיה, לזכור ילדה יהודיה אחת שמתה לפני למעלה מחמישים שנה.

האם הכתיבה היא תיקון? המושג הזה ביהדות טעון. תרגום לאנגלית דל מכדי להכיל את הכל. בשורות האחרונות של הסיפור החדש כתבתי:

אלה ילדֵי האחרונים. אני כבר אקבר לצידה. הורים וילדים בטור גיאומטרי עולה. פעם יבואו ילדֵי ילדיהם ויצביעו: זו סבתא, זו אמא, הנה סדר נכון.
עולם מבדידים. מקלונים צבעוניים שלומדים בעזרתם חשבון.

אחד ועוד אחד הם לא תמיד שניים. אלף תשע מאות שלושים ושמונה עד אלף תשע מאות ארבעים וארבע. צלינה בגיל ילדֵי. הגן שלה, אלף תשע מאות תשעים ושבע.
גן לא מספיק, הם אומרים. היינו עושים עוד דברים. למשל חנות ממתקים על שם צלינה.
שלווה מדומה, מרחק חמש דקות הליכה מהבית.

ועוד הם אומרים: זה לא כיף שיהרגו אותך סתם בזמן שאתה ילד קטן.
אני אומרת: ניקבר יחד, אמא. אין תיקון אחר.

הכינוס Writing the Jewish Future: A Global Conversation
אורגן על ידי: The National Foundation for Jewish Culture USA.

ספרים

חדשים על המדף

מאת: גדעון גרייף

א. ספרי זיכרונות אישיים

1. אירית ר' קופר: אל אותם הכפרים. הוצאת "ידיעות אחרונות" — ספרי חמד. תל־אביב, 1997, 252 עמודים.

חזרתם של ניצולי השואה לאתרים בהם עברו עליהם שנות הסבל, החורבן והשכול, מלווה ברוב המקרים בכאב נפשי, בהתחדשות זיכרונות מרים וביגון מחודש על מה שאיבדו הם והיקרים להם. רבים מהניצולים שבים בעשור האחרון, לגיא ההריגה בפולין, חרף היסוסיהם ולבטיהם, וכל מסע שכזה מרטיט ומלווה בסערת רגשות עזה וסוחפת. אירית קופר, שניצלה בזכות היותה במנזר עד סוף המלחמה, נוסעת כישראלית להתארח בביתו של קאז'יק, בן למשפחה פולנית נוצרית, שאספה אותה אל ביתה עם תחילת המלחמה, וגירשה אותה עם בוא הגרמנים. עם קאז'יק היא עורכת מסע בעקבות הזיכרון אל עברה. אל האיכרים שסירבו להעניק לה מחסה, או גירשוה בהתקרב הסכנה לביתם, אל המנזר בו מצאה מפלט. תוך כדי המסע גם נסגר מעגל של אהבה בלתי־אפשרית בין נוצרי ליהודיה, בין רודף לנרדפת, בין פולני לישראלית.

"אל אותם הכפרים" הוא מסמך חושפני, המעמת את הכותבת עם זיכרונותיה כילדה יהודיה בפולין ועם רגשותיה והתמודדותה עם הכאב — כאשה מבוגרת. מסכת היחסים המורכבת בין הפולנים ליהודים מוצאת בסיפור האישי הד מתמיד.

קופר מוליכה את הקורא במעגלים בין עבר להווה, בין צער לשמחה־לאיד.

בכפרי פולין של ימי השואה נמהלו שנאות ואהבות, רגשות אנושיים ואטימות ללא־קץ. היהודים, שהתגוררו בכפרים אלה, ידעו ימים יפים ומאושרים, גם בצל שנאה ישנה־נושנה, לעיתים מוסווית ומוסתרת, ולעיתים גלוייה, חיי משפחה אידיאליים ועולם רוחני ססגוני ועשיר. כל העושר הזה בא לסופו במוחלט ב־1 בספטמבר 1939. הקרע שאין לאחותו קיים בלבם של ילדי פולין, ניצולי השואה, כל ימי חייהם.

אירית קופר מצליחה לבטא את הכאב הנוקב הזה, את הילדות שנגזלה, את ההורים שנקרעו, את הבית שנשרף – בכישרון ספרותי, הניזון מחדות ראייתה, מחושיה הרגישים ומסגנונה הקולח והשוֹבֶה.

2. שמחה שירדזקי: האיש שאיחר להלוויתו. זיכרונות מימי השואה. בהוצאת המחבר. גבעתיים, תשנ"ז, 1997, 156 עמודים.

מקורו של ספר זה בעדות שמסר שמחה שירדזקי למדור לגביית עדויות ב"יד ושם" בשנת 1967. שלושים שנה לאחר שמסר את עדותו למרים טאו החליט העד, הניצול, לפרסם את עדותו בדפוס.

את תמליל עדותו הוא מוסר בספר לפי הנוסח המופיע בהקלטה, על ערבובי הזמנים, הפלישה לנושאים קרובים בדרך אסוציאטיבית והגלישה לזמנים ומקומות שונים, מתוך הנחה שהאותנטיות של מהלך ההיזכרות עדיפה על תיאור קַווי, רצוף ואחיד. "אחרי הכל, גם בתוכי אין הזיכרון מונח כרצף קווי, אחיד, אלא כאוסף של אירועים, חוויות, טעמים והתרגשויות".

המחבר נולד בפולין. ימי המלחמה עברו עליו בגיטו וארשה, וכנוצרי בפולין הכבושה. אחר־כך שהה במחנות גרוס־רוזן, דורה־מיטלבאו וברגן־בלזן. כל ניצול שואה תולה את הצלתו בגורם פלאי כלשהו. גם שירדזקי הקדיש לעובדת הישארותו בחיים מחשבה, וזו מסקנתו: "בחושבי על חיי, אינני יכול שלא לשים לב לעובדה מרכזית אחת: לשליטה הגדולה של הגורל ושל המקרה על חיי. אכן, כמה מוזר ותלוי על בלימה הוא גורלו של אדם: אלמלא אחרתי לפגישה שנקבעה לי ב־10 בספטמבר 1939 בוואַרשה, הייתי מגיע לארץ-ישראל עוד אז, וכל אירועי המלחמה הנוראה היו נחסכים ממני. ואלמלא דיבר בחור יהודי אחד מתוך שינה ביידיש, כשהיינו מוסווים כגויים, לא היו נתפסים מיטב בחורינו ומוצאים להורג; ואלמלא הופיע מפקד משטרת יאנוביץ', סמל משטרה פולני בשם וואצלאבק, על גדת הנהר בדיוק ברגע שבו התגודדו סביבי, בסירה שבה הייתי, דייגים אלימים, שביקשו לרצוח אותי נפש ולשדוד את כספי, הייתי מת, כנראה זה כבר."

שירדזקי, כניצולים אחרים, מתאר את תחושת הקושי לחיות בעוד אביו,

שלושת אחיו וכן מיטב חבריו – נרצחו, בעוד הוא הצליח לשרוד.
הפרקים המרתקים בספר הם אלה בהם מתאר המחבר כיצד התחזה כגוי, והתגורר בלב גרמניה הנאצית, בתוך לוע הארי, מסווה כ"פולקסדויטשר".

זהו ספר המלמד לא רק על יהודי וארשה בשואה, על קיבוץ "בדרך" בלודז' (קיבוץ הכשרה של "החלוץ הכלל־ציוני") אלא גם על דרך המחשבה של יהודי פולין שניצלו –במבט לאחור.

3. נח לסמן : מסתור בביצות. תרגום מפולנית : אריה בן־מנחם. עריכה: יוסף רב. הוצאת מורשת, בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ. תל אביב, תשנ"ז, 165 עמודים.

הספר מתאר קבוצת צעירים מאיזור שדלצה, בדרך למחנה טרבלינקה, שמצאה מסתור מהגרמנים בשטח ביצות נרחב, ועסקה בלילות בשוד מזון של איכרים לשם השגת מזון, ביגוד ואמצעי קיום..
האיכרים שנבחרו למטרה זו היו לרוב כאלה שנחשדו בגזל רכוש יהודי או מלשינים ומשתפי-פעולה עם הגרמנים.
הכותב מתאר את עקרונות הפעולה, שקבעה הקבוצה לעצמה: הוחלט שהשימוש בנשק ייעשה רק בלית-ברירה, ושתחושות פחד והרתעה יונחלו לאיכרים גם לאחר הפשיטה, למניעת מעשי נקם מצדם. למעשי הרג לא ששו הצעירים היהודים, פרט למקרים של הגנה עצמית או כורח קיצוני, והחשוב מכל: הם עשו כל מאמץ כדי שהנשדדים יידעו, כי המתנפלים עליהם היו יהודים. לאחר השחרור נפלו כמה מהצעירים היהודים קורבן לרצחנותם של פורעים פולנים, באותן שנים בהם התבצע רצח מאות יהודים בפולין המשוחררת. בודדים מאנשי קבוצה זו נותרו בחיים והצליחו לעזוב בשלום את פולין.

4. שלמה שפירא: בקומה זקופה. זיכרונות של אנוס בתקופת השואה. עורך יצחק אלפרוביץ'. הוצאת המחבר. תל־אביב, תשנ"ז, 106 עמודים.

למרות שנדמה לפעמים, כי מועטות היו אפשרויות ההישרדות בימי השואה, באים ספרי הזיכרונות האישיים דוגמת ספרר־עדותו של שלמה שפירא ומוכיחים, כי אין גבול לתאוות החיים של האדם, וכי דרכי ההימלטות וההצלה עלו לעיתים על הדמיון האנושי. בסיפור זה, שתחילתו בלבוב וסופו בגרמניה, תיאורים נוראים על התעללויות הגרמנים ביהודים, לצד הצלחה נועזת, הסתתרות והתחזות ל"ארי", השתתפות האוכלוסייה הפולנית והאוקראינית בזוועות, לצד יכולת ההתעלות של היחיד היהודי ועוצמתו הפנימית ברגעים הקשים והמכריעים ביותר.

המחבר הצליח להעמיד פני לא־יהודי ובמשך חודשים ארוכים נדד, תוך סכנות תכופות, ממקום למקום. עשרים ואחד חודשים חי בין הסובייטים, כשמונה־עשר חודשים חי כיהודי תחת שלטון נאצי ושלושים ושלושה חודשים חי כ"ארי" בגרמניה.

המוטיב הבולט בספר הוא סיפור ההצלה בדרך של שאילת זהות מדומה. גם המחבר וגם שני ילדיו שניצלו העמידו פני נוצרים.

שפירא מיטיב לתאר את הקשיים העצומים, היומיומיים, את המתח העצום הכרוך בהעמדת פנים זו, את הפחד מפני המלשינים והמוסרים המקומיים, שסכנתם היתה גדולה לעיתים קרובות מסכנת הגרמנים. אותם "אנוסים" (המחבר משתמש כאן במכוון במונח היסטורי השייך למקום וזמן אחרים) – עומדים במרכז ספרו של שפירא ומתיאוריו ניתן ללמוד בהרחבה על פתח צר זה של הצלה בימי השואה.

5. בנימין וילקומירסקי: קרעים, זיכרונות ילדות 1939-1948. מאנגלית וגרמנית: דפנה לוי. "ידיעות אחרונות" – ספרי חמד. מופיע בסדרות "פרוזה" – ספרים בעריכת עליזה ציגלר. תל־אביב, תשנ"ז, 148 עמודים.

במרחק זמן של עשרות שנים חוזר בנימין המבוגר וכיום תושב שווייץ – אל ילדותו בשואה, ומספר מזווית הראייה של ימינו אלה על תלאותיו וסבלו כילד במחנות ההשמדה אליהם שולח ובבתי־היתומים שבהם שהה לאחר המלחמה. נדירים הם המחקרים של ילדים יהודים ששרדו ממיידאנק ומאושוויץ־בירקנאו, ונדירים לא פחות הם ספרי־עדות של ניצולים אלה. וילקומירסקי הצליח, לאחר שנים רבות של זיכרון מעומעם ומודחק, לשחזר את קרעי־זיכרונותיו (מכאן שם הספר). במשך שנים נאבק בתמונות הזוועה שראה במחנות, תמונות שרדפו אותו בלא רחם.

רק באמצעות טיפולים פסיכולוגיים מורכבים עלה בידי המחבר להשלים את פסיפס גלגוליו בשואה ולהתמודד בדרך כלשהי עם הסיוטים והכאב האיום – משא מעיק מנשוא, שגם מבוגר, ניצול השואה, מתקשה לשאתו על שכמו.

קשה לקרוא את הספר הזה, המַשְׂרָה על הקורא אווירת עצבות עמוקה. הסיפורים המובאים בדפי הספר משקפים, דרך המסננת הוויזואלית והרגשית של ילד, את גורלם של רבים מילדי ישראל, שנגזר עליהם לכלות את שנות ילדותם בגיהנום מיידאנק ומחנות אחרים. הילד בנימין משמש כלי־ביטוי למאות אלפי ילדים יהודים אחרים, שעונו ונרצחו בידי הגרמנים, וזכר לא נותר מהם. המספר נע לסרוגין בין זירת המחנות לזירת בתי־היתומים שאחרי המלחמה, ושיטה ספרותית־אומנותית זו מאפשרת לנו הצצה פנימה אל נפשו של הילד הניצול, ואל מודעות לשיעורו העצום של הנזק שנגרם לנפשו. בשנות השואה,

לעומק הצלקות, שאינן ניתנות לריפוי, ושעיצבו את חייו כבוגר עד ליום מותו.

הספר "קרעים" הוא רב עוצמה, מרגש וסוחף, והוא אחד מספרי הזיכרונות המדהימים שהופיעו בשנים האחרונות. הוא מהווה כתב־אשמה אדיר־קול נגד גרמניה, ופשעיה נגד הילדים היהודים.

6. בונים בן-שלום: לא סוגה בשושנים. חניכי תנועות נוער בשולי השואה. בהוצאת המחבר. תל־אביב, תשנ"ז, 1997, 215 עמודים.

מבחינת עלילתו ופרישתו הגיאוגרפית, הסיפור שבונים בן־שלום מעלה על הכתב הוא חריג בנוף ספרי תקופת השואה: אין בו אלא מעט תיאורי גיטאות ומחנות וגיבוריו מהלכים בעיקר מחוץ לאתרים שבהם מתחוללת השואה, וכוכותרת הספר, בשוליה. אבל, השואה מצויה, בכל זאת בסיפור ושזורה בו בכל כיוון. אף שהסיפור יוצא דופן, בכל זאת הוא נוגע בסוגיות מרכזיות של ימי השואה: ניסיונות הצלה, הברחת גבולות בנתיבים מסוכנים, קשרים משפחתיים וזיקה בין בני המשפחה כגורם בהצלתם או אי־הצלתם של צעירים יהודים, זרם הפליטים היהודים מפולין בחודשי המלחמה הראשונים, וילנה בתקופת המעבר שבין שלטון סוביטי לשלטון גרמניה הנאצית, וברקע גם גיטאות לודז', וארשה, וילנה.

הדמות המרכזית בסיפור היא דמותו של המספר, בונים, יליד העיירה פודמביצה, צעיר מלא־מרץ, פעיל בתנועת "הנוער הציוני", איש כריזמטי המסוגל לרכז סביבו צעירים נוספים, הרוצים להיחלץ מציפורני החיה הנאצית. העלילה מתמקדת בניסיונן של קבוצות צעירים, חברי תנועות נוער ציוניות־חלוציות, לצאת מאירופה הכבושה ולנסות להגיע לארץ-ישראל. בונים מארגן קבוצת חברים בלודז' ועובר אתם את הגבול לאיזור הסוביטי. קבוצה נוספת חוצה אתו את הגבול לווילנה שבליטא החופשית. יחד עם חברים מקבוצתו הוא בורח למחרת התקפת הגרמנים על ברית־המועצות ומגיע עם חבריו לסמרקנד שבאסיה התיכונה, שם הוא מארגן קבוצת חברים, חוצה עמם את הגבול לאפגניסטן. במעבר הגבול הוא נתפס ונכלא בקאבול. דרך היסורים שלו ושל חבריו לארץ עוברת דרך הודו, האוקיינוס ההודי, עדן ומצרים.

חציית גבולות בימי מלחמה היתה מסוכנת מאוד, ואכן קבוצות רבות של צעירים יהודים נתפסו בדרכי הנדודים, והוצאו להורג או נכלאו לשנים רבות. הקבוצות שאירגן בונים בן-שלום הצליחו להגיע ליעדן ולהתגבר על הקשיים המרובים שפקדו אותם בדרך. בספר תיאור חי וריאליסטי של מבריחים, נתיבים מסוכנים, חיי יום-יום בימי הנדודים. פרט למזלם הטוב, ניצלו בני החבורה בשל היות המחבר צעיר רב-תושיה, אמיץ-לב, דבק במטרתו ובעל מחשבה מקורית. לחוסנו הפנימי תרמו בלי ספק, דברי אביו, שאמר לו: "אסור לך בשום

אופן להיכנע, עליך להגיע ארצה, כי אם גם אתה תגיע לשם, נוסף לאחותך ואחיך, שכבר נמצאים שם, אדע כי הישגתי מטרה בחיי, גם אם אני לא אזכה להגיע לשם". האב נפח את נפשו בגיטו לודז', אמו נרצחה במחנה ההשמדה חלמנו, ואילו בנם זכה להגיע לארץ, ולבנות בה את חייו מחדש.

שלוש וחצי שנים נדד בונים בן־שלום עם חבריו. הנאמנות והאהבה לחברים עוברת כחוט השני בסיפור. ברגישות, בגילוי־לב, מתוך כנות ויושר פנימיים מתאר המחבר את המסע המפרך ואת מצבור הקשיים שנערם על דרכם. לפנינו תעודה על גבורה יהודית בימי השואה: גבורה שלא במאבק אקטיווי מזוין נגד הגרמנים, אלא מאבק נחוש ונועז על הישרדות, ועל מציאת נתיב לארץ־ישראל. בן־שלום מסיים את ספרו כך: "צו האב שנמסר לבנו (=המחבר) בהיפרדו ממנו – קויים במלואו. האב אכן לא זכה לראות זאת, אבל המשפחה המשיכה והתפתחה לתפארת".

7. ***אורנה יגור (גרחינסקי): המחבוא. בסידרה "פנקסי עדות", בעריכת צביקה דרור, תרגם מפולנית: אברשה שריד, מערכת הסידרה; צביקה דרור, חנה גורדון. בית לוחמי הגיטאות, תשנ"ז־1997, 88 עמודים.***

אורנה יגור, ילדת לודז' בפולין, עברה בפרוץ המלחמה לווארשה, וחיה בגיטו וארשה עד לחיסולו. אחר כך הסתתרה בצד ה"ארי" של העיר, ועם דיכויו של המרד הפולני של וארשה נשלחה לעבודות כפייה בגרמניה. לאחר המלחמה חזרה ללודז', משם עלתה לארץ בשנת 1950.

את זיכרונותיה מתקופת השואה רצתה להעלות על הכתב כבר לפני שנים רבות, אלא שהגורל הלם בה ובבעלה: בנם דני, בן ה־19, נפל בעת שירותו בנח"ל . אסון זה שיתק את רצונה לחזור לימי השואה, ורק כעבור עשרים וחמש שנה החליטה להתמודד עם זיכרונות השואה שלה.

החלק המעניין והמחדש ביותר בספר הוא תיאורו של המחבוא, מתחת לחממת הירקות שברחוב גרויצקה, בו הסתתרו כ־40 יהודים. יגור מתארת בהרחבה את ריקמת החיים הפנימיים בתוך המחבוא, סוקרת את הדינמיקה החברתית בין הנפשות המחפשות בו את הצלתן, את מערכת הקשיים היומיומית הכרוכה בחיי הצפיפות, נטולי הפרטיות, בתוך קבוצת אנשים בני גילאים שונים, שבאו מרקע שונה, ושנגזר עליהם להיות יחד זה לצד זה במשך חודשים.

החרדות, המתח המתמיד והשוחק מפני הגרמנים ומשתפי הפעולה עמהם, המריבות הקטנות שמקורן ביחסי אנוש מתוחים ורוויי עצבים מתוארים בצורה מרתקת. סבלם של הילדים במחבוא היה קשה מנשוא, אף שעבור המסתתרים

במרתף היה בהימצאותם של ילדים בו מקור ותקווה ואמונה בהצלתם.

אחד מן המסתתרים בחבורה זו היה ההיסטוריון ד"ר עמנואל רינגלבלום, מייסד הארכיון המחתרתי הנודע בגיטו וארשה. "עונג שבת". המחברת מתארת את רינגלבלום כאיש יוצא דופן בין המסתתרים, כאדם השוקד על עבודתו ההיסטורית החשובה ושומר על ריחוק מכל השאר, כדי שלא תיפגע עבודתו המדעית, היא מציינת שהוא "שמר על כבודו האישי עד ליומו האחרון במחבוא".

סידרת "פנקסי עדות", המונה כבר עשרות כרכים, היא מפעל בעל חשיבות לתיעוד ההיסטורי של תקופת השואה, ועל כך מגיעה הברכה ליוזם ועורך הסידרה, צביקה דרור מ"בית לוחמי הגיטאות".

8. רבקה קן-תור: סיפור כיסוי. בסדרה: "לחיות! – עדויות הישרדות מהשואה". עורך הסידרה יורם טהר־לב. בהוצאת משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל־אביב, תשנ"ז – 1997, 183 עמודים.

ככל שמתרבים ספרי הזיכרונות האישיים מתקופת השואה כך מתחזקת ההכרה, שאף שמסגרת הסיפור ההיסטורי דומה לפעמים ואף זהה, בכל זאת שונים טעמי הסיפורים ומרכיביהם מניצול לניצול, ופרטים חדשים שלא היכרנו נחשפים ונגלים לנו.

מעניין גם מקור הדחף לכתיבת העדות, דחף הפועל אצל כל אחד מניצולי השואה בצורה נבדלת.

רבקה קן־תור חוזרת לימי השואה כמעט כל שבוע: היא עדיין חולמת על השואה – והחלום תמיד חד וברור, כאילו קרו הדברים רק אתמול. היא רואה בחלומה את עיני אמה, המביטות בה בטרם הפרידו ביניהן בכוח; את הכלבים הדולקים אחריה, את צבע העשן הנפלט מארובות הקרמטוריום באושוויץ־בירקנאו.

הזיכרונות המצטברים חיפשו מפלט להתפרץ דרכו כלַבָּה הבוקעת במבוך הר-געש, וכך נולד הספר. "אני חייבת לכתוב – למען משפחתי שהושמדה באושוויץ. למען החברות, שבשעותינו הקשות הושטנו עזרה אחת לשנייה (...) אני כותבת את הספר לילדי, לנכדי, לדורות הבאים".

רבקה, ילידת העיר סבלוש שלמרגלות הרי הקרפאטים בצ'כוסלובקיה, היתה נערה בפרוץ המלחמה. היא שולחה לפלאשוב, משם לאושוויץ־בירקנאו ואחר־כך למחנות עבודה וריכוז בתוך גרמניה. במחנה גובן גילתה את אחותה שיינדי, שנחלצה מציפורניו של "מלאך המוות" יוזף מנגלה, רופא ה־ס.ס.

את סיפור הכיסוי בָּדוּ רבקה ואחותה לאחר בריחתן מהרכבת, שעשתה את

דרכה לברגן־בלזן. מאסירות יהודיות נמלטות הפכו "ליתומות גרמניות". שאביהן נעדר בחזית, ואמן נפטרה.

מרגע זה ואילך עליהן להעמיד פנים, "לשחק", להתחזות. רק בתוך לבן פנימה יכלו להרשות לעצמן להתגעגע להוריהן, לבני משפחתן, ליהדות.

מרגשים מאוד הם הסיפורים על שלבי השחרור הראשונים במחנה המעבר ב־צלה, בברטיסלאווה, בבודפשט, והעלייה ארצה על סיפון האוניה "ברכה פולד", שהוליכה את מעפיליה היישר ל... קפריסין. שם שהו רבקה והמעפילים כחצי שנה.

הספר נחתם בביקור לסגירת מעגלים של המחברת עם שלושת ילדיה, בעיר הולדתה סבלוש (כיום באוקראינה), בגרמניה (אצל המשפחה בה חיה עם אחותה במסווה של נוצריה) ובאושוויץ־בירקנאו.

9. רות בונדי: שברים שלמים . הוצאת גוונים. תל־אביב, תשנ"ז־ 1997, 224 עמודים.

רות בונדי – סופרת ועיתונאית, ילידת פראג, ידועה בזכות הביוגרפיות המעולות שכתבה על אישים שונים: אנצו סירני, חיים שיבא, חיים לסקוב ויעקב אדלשטיין, זקן היהודים בגיטו טרזיינשטט.

הספר שלפנינו, שהוא מעין ביוגרפיה של בונדי, סיכום של עשרות שנות פעילות עיתונאית וספרותית, הוא לטעמנו הטוב שבספריה, ואת טיבו אפשר להגדיר במלה קצרה אחת: נפלא.

מבלי לגלוש לאמירות שחוקות נאמר שזהו ספר שמרגע שנוטלים אותו ליד, אין מניחים אותו לשנייה עד שבולעים אותו עד לסיומו. זאת, בזכות כשרונה הגדול של בונדי לספר, להעביר חוויה רהוטה, בהירה וכנה, עד שהקורא משוכנע, שהיא כותבת אך ורק למענו. אישיותה של בונדי נשקפת מכל שורה, מכל אות – וזו אישיות מעוררת אהדה, מקרינה צניעות וענווה, איפוק מרבי, יצירתיות וגילוי לב ממדרגה ראשונה. מעל לכל בונדי אוהבת את החיים ומשתדלת לחיותם מתוך משמעות עד תום – גם בשלביהם הקשים, כפי שעשתה בטרזיינשטט, באושוויץ־בירקנאו, ובתקופות קשות בחייה, אותן היא חושפת בלא כחל־ושרק. אף שבונדי לא התכוונה לכתוב עוד ספר על השואה, אין פרק בספר – גם אם הוא עוסק בקריירה העיתונאית שלה או באהבתה לבישול שאינו נוגע בשואה. כל פרק מפרקי חייה קשור, ומשפיע על חייה במודע או שלא במודע, בונדי, שהייתה דמות חינוכית, בגיטו טרזיינשטט ואחר־כך ב"מחנה המשפחות" בבירקנאו, אינה שוכחת את משפחתה שאיבדה את

החברים שליוו אותה בפעילות החינוכית בגיטו ובמחנה, ומשתפת אותנו בלבטיה ביחסה לגרמניה ולגרמנים: "לא חיפשתי נקמה, מפני שלא ראיתי בה טעם. לא היתה לה כתובת אישית ולא היה ביכולתה להשיב את מי שאבד. לא היה בי הכוח לשנאה נוקבת ועקבית לגרמניים בכללותם", היא כותבת. במהרה היא חוזרת לערים שהיא אוהבת: פראג, על נופיה ואנשיה, וגם תל־אביב וחיפה, ערים שספגו הרבה מהאווירה המרכז-אירופית הקלאסית.

האירועים המסעירים שעברו עליה במרוצת השנים מתוארים בסגנון אישי ישיר ושובה־לב, ומעוררים חיבה מיידית לכותבת, ותמיד משתזרת השואה במסופר, אף אם תחילתו רחוקה במקום ובזמן מתקופת השואה. בין השאר היא מספרת בזכות מה "זכתה" במספר אסיר קטן ויפה על זרועה, מתארת את גלגולי יחסה לגרמניה ולגרמנים, את פשר יחסה לזוהמה וללכלוך שמקורו בימי השואה.

מעגלי הסיפור משולבים זה בזה, בטכניקה הרמונית נהדרת, ההופכת את "שברים שלמים" לספר, שהקריאה בו מזמנת לקורא חוויה בלתי־רגילה בעוצמתה ובאיכותה.

10. משה מושקוביץ: יהדות אחרת. מכפר קטן בקרפטורוסיה בדרך חתחתים לישראל. בהוצאת המחבר. הפקת הספר: להבות הפקות, קיבוץ להבות הבשן. חולון, 1997, 152 עמודים.

הספר נפתח בתיאור מפורט – נוסטלגי וצבעוני – של כפר הולדתו של מושקוביץ, דאנילובו שבקרפטורוס, שמונה עשר קילומטר צפונית מזרחית מהעיר חוסט. אף שחלפו עשרות שנים, שמורים ונצורים בזיכרונו של המחבר כל אירוע ואירוע שעבר עליו בכפרו ודמויות אישים שונים, שהשפיעו על ילדותו ובחרותו. חלק זה של הספר הוא תעודה אותנטית על חייה של קהילה יהודית בטרם שואה. סדר יומו של ילד יהודי, מבוקר עד לילה, מובא בפרוטרוט, לרבות שיטת הלימוד ב"חדר", היחסים עם ילדי הגויים, תפקידה של האם בחיי המשפחה היהודית, פרנסות היהודים בכפר וכדומה.

בשנות המלחמה גויס מושקוביץ ל"פלוגות העבודה" ההונגריות, שהיחס בהן ליהודים היה מחפיר, אכזרי ותת־אנושי. הוא מתאר בהרחבה ובפירוט תקופה קשה זו, ומותיר בידינו עדות ישירה לאחד מפרקי השואה הפחות ידועים.

וכאילו לא חסרה דרמה בחייו, נאלץ המחבר לעבור פרק ייסורים נוסף בשבי הירדנים, לאחר שנכבש היישוב רבדים בגוש עציון, בו שהה בתקופת מלחמת העצמאות. שוב מאיר לו המזל פנים, והוא משתחרר ומנסה לשקם את חייו. נימת הסיפור, מתחילתו ועד סיומו – היא אופטימית. זאת למרות

שמושקוביץ הוא היחיד מבני משפחתו ששרד בשואה ולמרות שהיה עד־ראיה לאסונות כבדים בחיי קהילתו ובחיי משפחתו לא הותירו בו האירועים הללו צלקת או תחושת חוסר משמעות בחייו. להיפך – מושקוביץ, המקדיש את ספרו לזכר בני משפחתו שנרצחו בידי הגרמנים – חדור בתחושת שליחות, והעוצמה הפנימית שספרו מקרין, טעונה בוודאות מֶסר חינוכי וערכי, שאֵין להתעלם ממנו.

ב. ספרי מחקר ועיון.

1. השירה העברית בפולין בין שתי מלחמות העולם. ערך, הקדים מבוא וצרף הערות ובביליוגרפיה: דוד וינפלד. הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים, תשנ"ז, 1997. 495 עמודים.

היצירה הספרותית של יהודי פולין, שעמדה לא פעם בקוטב המנוגד לדלותם החומרית, לא זכתה עד היום למחקר המדעי הראוי לה. ספרו זה של פרופ' וינפלד מתקן, במידה ניכרת, את החסר בתחום השירה העברית בפולין, שכיהודים שיצרוה נכחדה אף היא באִבָּה בידי הגרמנים.

וינפלד כולל בחיבורו יוצרים שנשתכחו, ברובם, מן הקוראים, מן הביקורת, מן המחקר ומספרי הלימוד. בשירתם אפשר למצוא את הלכי הרוח של יהודי פולין בשנים שקדמו לשואה; חוסר מרגוע, מועקת המציאות והעתיד. משוררים אלה, כמו יצחק אריה ברגר, אברהם דב ורבנר, מלכיאל לוסטרניק, נתן נטע שטוקהמר ואחרים, הם עדים נאמנים לזמנם ולמקומם ושירתם נכתבה בנסיבות קשות לעולם היהודי, במרכז ספרותי שוקע, בשעה של משבר כלכלי, אי־יציבות פוליטית וחרדה מפני הבאות. "קולם המתוח, המשווע לעזרה של הצעירים הבודדים האלה – כותב וינפלד – המבטאים את עצמם בנסיבות קשות כל־כך , ראוי לתשומת לב, להרהור ולזיכרון של בני דור אחר".

וינפלד מפנה אותנו, בין השאר, לאחד הנושאים הדומיננטיים, המשותף למשוררי שנות השלושים בפולין; נבואות הלב הקשות וחזות האסון המתקרב. מועקת העתיד מותחת קו מחבר בין משוררים שונים זה מזה, ומפליא באיזה חדות־חושים חשו הצעירים האלה, שהיו אז בשנות העשרים לחייהם, את האסון המתרגש לבוא. ברגר כותב על "הפחד פן תפרוץ מלחמה חדשה בלבבות יגור". ורבנר כותב: "כי אחזה פלצות התבל בקצותיה, המטרו כברד השואות [כן, הוא משתמש במונח "שואה" כבר אז!!] ונתכו על עולם, כמבול מרקיע, רעב, אבדון וזוועות". בשיר אחר כותב ורבנר;

"אני חש באוויר מאכלת תשחז לקרבן־העולם, שיובא, אֶחֶזה משמים שטן ינופף ידו לארץ סבה... כי אשמע ממרחק קול איום, קול נורא: אֵימות בעולם וזוועות ובכי יללה של עולל וזקן, קול ענות ... ואנקת מוראות"

משוררים יהודים צעירים בפולין, בעשור שלפני השואה, מבטאים, אפוא, מידה של פטליזם והרגשה של מבוי סתום. הם רואים את חייהם כקו שהותווה מראש, שאין להטותו לפי בחירה. הגורל גזר עליהם להיות נתונים ללחצם של כוחות הרסניים, שאין ליחיד שליטה בהם. וינפלד מביא משירתם של הבולטים במשוררים היהודים הצעירים, מנתח את יצירתם ומשווה אותה לשירה הפולנית של שנות השלושים. נוסח השירים מובא כנתינתו בדפוס הראשון, בספר או בכתב־העת. עוד מובאים בכרך פרטים ביוגרפיים על המשוררים וביבליוגרפיה מקפת בה כלולים רשימות, מאמרים ועיונים בנושא היצירה השירית של המחברים.

וינפלד מדגיש, שלא רק חובת הזיכרון ההיסטורי של הצלת היוצרים המוכשרים הללו משכחה עמדה לנגד עיניו בעת הכנת המבחר אלא גם ההכרה, שבעשרים השנים שבין שתי מלחמות העולם, ובייחוד ב"שנות השלושים הרעות", נוצרה בפולין מעין שלוחה עצמאית ולא מוכרת דיה של המודרניזם העברי, ורטוריקה בעלת ייחוד של המצוקה הגשמית והרוחנית, שסימניה המובהקים הם הישירות, השאיפה לפשטות ודרגות הקונקרטיזציה הגבוהה של מועקות הזמן. ההתבוננות בעולמם של היוצרים האלה חשובה, שכן הם העמידו ביצירתם נוסח מקורי של שירה אקטואלית בעלת מעורבות חברתית.

המבוא המקיף של דוד וינפלד תורם להבנת היקף ומכלול השירה העברית בפולין בין שתי מלחמות העולם.

"מוסד ביאליק" השקיע בהפקת הכרך משאבים גדולים במיוחד, והמוצר הסופי מרשים לא רק בתוכנו, אלא גם בצורתו: זהו ספר המעוצב בידי אמן, והוא מוסיף כבוד ליוצרים שבדפיו, שרובם נרצחו בשואה.

נציין עוד, ששניים מן היוצרים שבספר הם מוכרים – יצחק קצנלסון ומתתיהו שהם. לעומתם – שאר היוצרים נודעים פחות, ספריהם נדירים מאוד ולעיתים אין למצוא אותם גם בספריות אקדמיות. וינפלד מציל את עזבונם הספרותי מן השכחה.

2. הייני בורנשטיין: האי שווייץ. פעולות עזרה והצלה בשנים 1939-1946. הוצאת מורשת – בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ – תשנ"ו, 1996.

המחבר, יליד בזל בשווייץ, היה חניך "השומר־הצעיר" וחבר ההנהגה הראשית.

בשנים 1939-1946 עסק בפעולות עזרה והצלה בשווייץ, שבזכות מעמדה הנייטרלי שימשה מוקד קשר יחיד בין התנועות החלוציות בארצות שתחת הכיבוש הנאצי והיישוב הארצישראלי. בורנשטיין הקים, ביוזמתו האישית, את לשכת הקשר של "השומר-הצעיר" בשווייץ. הוא היה נציג התנועה בוועדת ההצלה של מרכז "החלוץ" בז'נבה, ועסק בפעולות עזרה והצלה.

בספר מתאר בורנשטיין את מדיניות הפליטים של ממשלת שווייץ ובמיוחד את יחסה לפליטים יהודים — נושא, אשר פרטיו נחשפים יותר ויותר בשנים האחרונות ומליטים עננה כבדה על מדיניותה של שווייץ כלפי הפליטים היהודים שחיפשו מקלט על אדמתה. הוא מתאר את המגעים להצלת יהדות הונגריה וסלובקיה: עד להקמת המשלחת בקושטא בראשית 1943, שימשה שווייץ מכשיר הקשר העיקרי של התנועה הציונית בהונגריה עם גורמי חוץ. לשכת הקשר בז'נבה עמדה בקשר עם ראשי התנועות החלוציות החל משנת 1940 ועד לגמר המלחמה. אנשי "החלוץ" היו לכתובת לתנועת "השומר־הצעיר" והתכתבו באורח סדיר עם החברים המרכזיים בבודפשט. אחרי בואה של משלחת ההצלה לקושטא, נוצר המשולש קושטא־שווייץ־בודפשט, אשר טיפל תוך תיאום מלא בכל הנושאים הקשורים במצבה ובגורלה של יהדות הונגריה.

המחבר מתאר את מיבצעי הברחת הגבולות והצלת מאות חברים וילדים לשווייץ, את אירגון המסגרת התנועתית במחנות הפליטים ובבתי "עליית הנוער", הוא סוקר את התארגנות מפעל משלוח חבילות המזון לארצות הכיבוש הנאצי, לגיטאות ולמחנות, ואת המפעל של הנפקת דרכונים דרום-אמריקניים וניירות חסות שווייציים, את העברת הכספים והידיעות לארצות השונות.

המחבר מדווח מזווית אישית על יחסו של היישוב בארץ־ישראל לשואת יהודי אירופה, כפי שהדבר השתקף בז'נבה. בספר מובאת חליפת המכתבים בין הייני בורנשטיין לבין חברי התנועה החלוצית בארצות הכבושות, ובכך הוא מציב תמרור לעמידתה ותושייתה של תנועת "השומר־הצעיר" בימי השואה.

בורנשטיין מבקש בהתמדה להדגיש את ההיבטים התנועתיים, שהשתלבו בפעולות הכלליות של עזרה והצלה שהתנהלו בשווייץ. הוא סבור כי בספרים, במחקרים ובפירסומים על נושא זה לא בא לביטוי הולם מעמדה הייחודי של תנועת "השומר־הצעיר": "בראייה לאחור מסתבר, שעלה בידינו להשתלב בצורה יעילה בפעולות המוסדות היהודיים והכללים בשווייץ בכלל ובז'נבה בפרט. חשוב במיוחד היה להבטיח את שיתופנו בלשכת "החלוץ העולמי" בז'נבה. לקחנו חלק פעיל במערכות ציבוריות על מנת להציל, להגיש עזרה וסעד". העובדה, שמאות חברי "השומר־הצעיר" ניצלו ונקלטו בזמן המלחמה בשווייץ, מחד-גיסא, ומעמדם של חברי "השומר־הצעיר" במחתרת, במאבק המזוין ובמיבצעי ההצלה בארצות הכבושות על־ידי הנאצים הגרמנים מאידך גיסא, חייבו את כל הגורמים להתייחס אלינו ברצינות. אי־לכך, מסכם בורנשטיין —

היה בפעולה שלנו שילוב בין הדאגה לחברים שהגיעו לשווייץ, ובין ניצול מרבי של המצב הגיאופוליטי של שווייץ על מנת להיות גשר וקשר עם התנועות במחתרת".

את הספר מקדיש המחבר לזכרו של מנחם בדר, איש רב-פעלים, שמילא בחייו שליחויות תנועתיות רבות ועמד במוקד פעולות ההצלה החל מ-1943, עת כיהן כדמות מרכזית במשלחת היישוב היהודי מארץ ישראל בקושטא.

3. ***מגניזה לציוני דרך היסטוריים. הרצאות מתוך הכינוס: "רינגלבלום וארכיון "עונג שבת" — ארכיונים יהודיים מתקופת המלחמה והשואה. העורך: ישראל גוטמן. "יד ושם", ירושלים, תשנ"ז, 205 עמודים.***

ההכרה והתודעה, שיש צורך לתעד ולאסוף חומר על האירועים המתרחשים בתקופת השואה הייתה נחלתם של יהודים וגופים יהודיים במקומות שונים בתקופת המלחמה. הודות לאוספים הארכיוניים, ליומנים ולתיעוד הרשמי של גופים כמו ה"יודנראטים", ניתן היום לעמוד על הלכי הרוח של הציבור היהודי, להבין טוב יותר את תגובותיו והתנהגותו בימי השואה ולאפיין את מבנהו הפנימי ואת הכוחות הפוליטיים שפעלו בשנות השואה.

הכרך שלפנינו מתמקד בכמה מן הארכיונים החשאיים ומאגרי התיעוד החשובים שנוצרו בימי השואה, כשהחשוב והידוע מכולם הוא ארכיון "עונג שבת", שנוסד בידי ההיסטוריון עמנואל רינגלבלום. פרט לארכיון זה נוסדו ארכיונים יהודיים אחרים, כמו ארכיון המחתרת בביאליסטוק, הארכיון המחתרתי בגיטו וילנה או הכרוניקה של ה"יודנראט" בגיטו לודז'. שימור ואיסוף של חומר ארכיוני יהודי החל ב־1943 אף בצרפת הכבושה, עם ייסוד "המרכז לתיעוד יהדות זמננו". בקובץ זה כותבים: שרה בנדר על ארכיון המחתרת בביאליסטוק, דניאל בלטמן על אידיאולוגיה וחיי יום-יום בעיתונות המחתרת בגיטו וארשה, דינה פורת על צוות "עונג שבת", מטרתו והישגיו, שמואל קרקובסקי על היחסים בין יהודים לפולנים בכתבי רינגלבלום, יצחק ארד על הארכיון המחתרתי של גיטו וילנה, מיכל אונגר על התיעוד היהודי מגיטו לודז', רנה פוזננסקי על הקמת המרכז לתיעוד יהדות זמננו בצרפת, וישראל גוטמן, על תרומתו של התיעוד היהודי המקורי לחקר השואה.

4. ***דניאל יונה גולדהגן: תליינים מרצון בשרות היטלר. גרמנים רגילים והשואה. מאנגלית: איה ברויר. עריכה מדעית: ד"ר עדית זרטל, "ידיעות אחרונות" — ספרי חמד. תל־אביב, 1997, 608 עמודים.***

בספרו מעורר העניין והמחלוקת מחפש גולדהגן תשובה לשאלות מדוע וכיצד

התחוללה השואה, האם הייתה תולדה בלתי נמנעת מההיסטוריה הגרמנית ומנסה להסביר את מאפייניה הבולטים, שלהערכתו טרם הוסברו כהלכה. הוא מתמקד בגורם המניע של השואה ופורש את התיזה, כי הרצון להרוג את היהודים נבע בראש ובראשונה, הן אצל היטלר והן אצל מגשימי תוכניותיו הרצחניות, ממקור משותף אחד והוא – האנטישמיות הארסית שפיעפעה בתוכם. אף שמלבד האנטישמיות הניעו את ההתפתחויות ההיסטוריות גם גורמים אחרים, סבור גולדהגן כי נכונותם של ההנהגה הנאצית ושל הגרמנים הרגילים, שהוציאו לפועל את מדיניות רדיפת היהודים, עינויים ורציחתם, לא הושפעה מגורמים אלה, אלא בעיקר מן האנטישמיות המשותפת לכל הנפשות הפועלות. באשר לשאלה מדוע התחוללה השואה דווקא ביחמת הגרמנים ובתכנונם המדוקדק ובוצעה בידיהם, משיב גולדהגן כי לכך גרם צירופם של שלושה גורמים: העובדה שהאנטישמים הקנאים והארסיים ביותר בתולדות האנושות עלו לשלטון בגרמניה; שרבים מאוד בחברה הגרמנית היו שותפים להשקפותיהם המהותיות של גורמי השלטון על היהודים; שגרמניה הייתה בעלת עוצמה צבאית דיה כדי לכבוש את אירופה ולטבוח ביהודים ללא חשש מתגובתן של מדינות אחרות. בלי נכונותם הנרחבת של גרמנים רגילים ליטול חלק בטביחתם של היהודים, מטעים גולדהגן, לא היה המשטר הנאצי מצליח לרצוח שישה מיליון יהודים.

בהקדמה למהדורה העברית קובל גולדהגן על כך, שהיסטוריונים מסוימים ממעטים להישען על עדות ניצולי השואה, דבר הגורם לחוסר התייחסות לתופעה שהיא בעיניו ה"תו המכונן" של השואה האכזריות הנפוצה המתמשכת, עתירת ההמצאות והעולצת של הפושעים הגרמנים.

הוא כופר בהאשמות שהועלו נגדו על כך שתלה בגרמנים אופי לאומי נצחי ובלתי משתנה ושגרמניה של היום אינה שונה, לפיכך, מגרמניה שלפני 1945.

כמה מהנחות היסוד של ספר זה, שחולל סערה בגרמניה ועניין עצום בארצות אחרות, שנויות במחלוקת ומעוררות קושיות והשגות. ברם, היבט חשוב שגולדהגן מבליט בחיבורו אינו מוטל בספק: האכזריות חסרת המעצורים, הרשעות הסדיסטית והזדונית, ההתעללות בלא גבול וסייג של הגרמנים כלפי היהודים בימי השואה. בצדק קובע גולדהגן, ש"כמות האכזריות האישית ואיכותה שהפגינו הגרמנים כלפי היהודים היו אף הן יחודיות". המורה חיים קפלן כותב ביומנו מגיטו וארשה על העינויים הסדיסטיים של הגרמנים, עינויים שאפילו בימי הביניים היו מתביישים בהם. האכזריות הייתה לנורמה הכללית: ליהודי יועדו חיים של גיהנום עלי אדמות, של עינוי וכאב מתמידים, ללא שמץ של נחמה. לאכזריות לא היתה כל תכלית זולת הסבת סבל ליהודים ועונג לגרמנים. מסכם גולדהגן: "בדברי ימיה הארוכים של הברבריות האנושית, בולטים מעשי האכזריות שביצעו הגרמנים ביהודים בתקופה הנאצית".

5. "אנטון קינצלה" וגד שמרון: חיסול התליין מריגה. הסיפור המלא של המיבצע הישראלי היחיד לחיסול פושע נאצי. כתר, הוצאה לאור, ירושלים, 1997, 176 עמודים.

מיבצעים לאיתורם, לכידתם וחיסולם של פושעים נאצים, מלהיבים ומציתים את הדמיון זה עשרות בשנים. פרשת לכידתו ומשפטו של אדולף אייכמן סיפקה חומר לעשרות ספרים, ביניהם גם כאלה שנכתבו בידי סוכנים ישראליים לשעבר, שהיו שותפים לזיהויו ואיתורו של אדריכל "הפיתרון הסופי של השאלה היהודית". הספר שלפנינו מוקדש לחיסולו של רב־הטבחים של יהודי לאטוויה, הרברטס צוקורס. גופתו של איש זה, שנודע כ"תליין מריגה", נתגלתה בתוך ארגז עץ גדול בווילה קטנה במונטווידאו, בירת אורוגוואי, ב־6 במארס 1965. לחזהו של צוקורס היה מוצמד דף נייר טבול בדם, שפירט את פשעיו נגד העם היהודי.

האיש, שהביא לחיסולו, הציג את עצמו כ"אנטון קינצלה", איש עסקים אוסטרי. למעשה היה זה כינויו של קצין בכיר בצה"ל לשעבר, שנשלח לדרום־אמריקה כדי למצוא את רוצח יהודי לאטוויה, לרכוש את אמונו ולמשוך אותו למלכודת המוות שהכינו בעבורו "אלה, שלא ישכחו לעולם".

קינצלה חושף לראשונה בספר מרתק זה, הנקרא כרומן בלשי מעולה, את סיפורה המלא של מלחמת המוחות המתישה והמסוכנת שלו בפושע צוקורס, שנסתיימה בחיסולו של "התליין מריגה".

העלילה מאפשרת לנו הצצה אל התופעה של מושבות המאוכלסות אלפי נאצים לשעבר בארצות דרום־אמריקה, וניסיונם של הפושעים להשתלב בחברה המקומית, תוך מאמץ להסתיר את עברם ולטשטשו, להתחמק מתשלום על פשעיהם ולבסס את מעמדם בארצות, שהעניקו להם מקלט כה בטוח וכה יציב. בעזרתו של גד שמרון, סופר "מעריב" הבקי ברזי עולם הביון, מצליח קינצלה (ששמו ותמונתו אינם נחשפים בספר – אפילו כיום, בתום 32 שנה מאז הפעולה!) – לעצור את נשימתנו בתיאור המרדף הצמוד והממושך אחרי צוקורס. מן הקריאה מתברר, באילו קשיים מרובים וסיכונים היה כרוך כל מבצע ללכידת פושע גרמני.

התצלומים המובאים בספר מן הטבח ההמוני האכזרי ביהודי לאטוויה בדצמבר 1941 אשר צולמו בידי אנשי ס.ס. שהשתתפו בטבח – הם תשובה ניצחת ומוחלטת לכל מי שתוהה, אם ענישת הפושעים הנאצים בדרך של מיבצע חשאי היתה צעד נחוץ. השאלה המצערת, מדוע במשך 50 שנות קיומה של מדינת ישראל נעשו מרדפים כה מעטים אחרי רוצחי העם היהודי בשואה, תעמוד למבחן ההיסטוריה בדורות הבאים. קינצלה, שהיה מוכן לסכן את חייו כדי לנקום ברוצח יהודי לאטוויה, מצטייר בספר כאדם המונע על־ידי תאוות

הצדק, וכמי שאינו יכול לחזור לשיגרת חייו עד אשר לא יתוקן העוול שבאי העמדתו לדין ובהענשתו של רוצח המוני יהודים כצוקורס. אף שקל מאוד לסיפור שכזה לגלוש לטעם קלוקל והמוני – הרי שברוב חלקיו שומרים המחברים על איפוק, סולידיות והצטנעות ומגבירים בכך את אמינותם.

נציין כאן, כי בימים אלה מכין מנוס דיאמנט, האיש שבזכותו החל המרדף הממשי אחרי אדולף אייכמן, את הגירסה שהעברית לספרו, שיראה אור בעוד כמה חודשים.

6 דינה שטרן: בני עקיבא לודז'. לדיוקנו של אירגון נוער בטרם שואה. הוצאת ראובן מס, ירושלים, תשנ"ז – 1996, 215 עמודים.

על מגוון תפקידיו של הנוער היהודי, ועל אחריותו בנשיאת העול בהנהגת הציבור היהודי בימי השואה – טרם נאמרה המלה האחרונה.

מונוגראפיה זו מוסיפה נדבך נוסף למסכת המופלאה של גילויי העוצמה המוסרית והאנושית של בני הנוער היהודים לזרמיהם השונים, באירופה, בימים של טרום־השואה ובימי השואה עצמם. ד"ר דינה שטרן, שהיא עצמה מבוגרי תנועת "בני־עקיבא" לודז' בנעוריה, ואלמנתו של מייסד התנועה פרופ' אליעזר שטרן, מביאה את מגילת חייו של ארגון הנוער "בני עקיבא", שפעל בלודז' שבפולין בין שתי מלחמות העולם. אירגון זה נאבק בימי חייו הקצרים, לעצמאות ולאי־תלות. "בני עקיבא" שמרו בדבקות על עקרונותיהם, וחרתו על לוח לבם להיות תנועת נוער אמיתית, הגדלה וצומחת מכוח עצמה, ואינה נתונה בסד של מסגרות, הנכפות עליה מן החוץ. שטרן מתארת בתחילה את ראשיתן של תנועות הנוער היהודיות, מאפיינת את תנועות הנוער היהודיות והציוניות־דתיות בפולין, ומשרטטת בהמשך קווים לתולדות אירגון בני־עקיבא בלודז', בשלבי קיומו השונים. הפרק הראשון עוסק באירגון "בני־עקיבא" בין השנים 1931 ועד לשנת המהפך – 1934. אחר־כך מובא תיאור תקופת הגידול והצמיחה, פרק גיבוש העצמאות וחיפושי הזהות וניתוח הרעיון הציוני וההגשמה החלוצית. הסקירה נחתמת בפרק "בטרם חורבן – השנים 1937־1939". שטרן מסתמכת על עדויות, תעודות ומסמכים רבים, מצרפת תצלומים וקטעי עיתונות ומסייעת לנו להתוודע לא רק ל"בני־עקיבא" של לודז', אלא גם לאירגוני הנוער הציוניים־דתיים האחרים שבפולין, ולמקומם בחיי אירגוני הנוער היהודיים בפולין בכלל.

המחברת, המכירה את האירגון מבפנים, מצליחה לשרטט דיוקן מלא ורב־גוני של "בני־עקיבא לודז'", אירגון נוער קטן למדי (מנה לא יותר מ־300 חברים), שהקים סניפים אחדים, וחלם על ייסוד תנועת נוער אמיתית, תנועת נוער ציונית-דתית-חלוצית.

האירגון שיתף את עצמו באירועי התקופה בה נתקיים (1931־1939) בפולין ובארץ, וכך אנו מוצאים את חבריו לוקחים, מצד אחד, חלק בבחירות לסיים הפולני ומצד שני – עולים לארץ־ישראל למימוש ההגשמה החלוצית.

7. ***תקוה נתן: אנשי לבוב. קהילה שנעלמה. הוצאת ראובן מס, ירושלים, תשנ"ז – 1997, 143 עמודים.***

מקץ חמש שנות מחקר, יוצא לאור ספרה של ד"ר תקוה נתן, ילידת לבוב, המתעד שלוש שנים הרות גורל בתולדות קהילת לבוב: 1941־1944.

בלבוב, הקהילה השלישית בגודלה בפולין העצמאית, ישבו ערב השואה כ־110,000 יהודים. רובם נרצחו בעת חיסול הגיטו, במחנה ינובסקה ובמחנות ההשמדה בלז'ץ ואושוויץ. קהילה יהודית נתקיימה בלבוב למן המאה ה־14. תקוה נתן נרתמה לכתיבת מחקרה "מתוך תודעת השליחות והצורך להקים יד וזכר לקהילה עתיקה זו, בת שבע מאות שנה, שנמוגה".

בשנים האחרונות נתפרסמו כמה ספרים המוקדשים ללבוב, והמיוחד בספר זה הוא שהוא יוצא מנקודת מוצא אנושית ביסודה, כשבמוקד עומד הפרט, האדם על גילוייו היחודיים, בפרספקטיווה פסיכו־היסטורית. המחברת, העוסקת בטיפול פרטני בניצולי השואה ובמסגרת מקצועה כרופאה וחוקרת בתחום מדעי ההתנהגות היא ריאיינה עשרות רבות של ניצולים – בוחנת את דפוסי תגובתם של יהודי לבוב לאסון הנוחת עליהם, את תפיסתם, קליטתם, הבנתם ותגובותיהם למתרחש בחיי היום־יום בעירם הכבושה.

היא מרימה על נס את מאבקם המר להישרדות, בדרך הייסורים, הלבטים, השיקולים, הדילמות המוסריות וההכרעות. במקרים רבים מביאה ד"ר נתן את הרגשותיהם, מחשבותיהם ותגובותיהם הנפשיות של גיבורי ההתרחשויות, כפי שבוטאו על־ידם בכתב ובעל פה.

בחירת המובאות נעשתה מתוך "מבט אל נבכי הנפש המתייסרת במיצר ההישרדות, ומאבק האינדיווידואל לחיים". המחברת מתבססת על חומר תיעודי, שמקורותיו בארכיונים שונים בארץ ובפולין, בלבוב ובמקומות אחרים וכן על עדויות שנתפרסמו וראיונות שגבתה מניצולי לבוב ברחבי העולם. בספר שמונה עשר פרקים. נושאיהם בין השאר: תפיסת המתרחש בקרב יהודי לבוב והלכי הרוח בזמן הכיבוש: אמצעי תקשורת וקשר עם העולם החיצוני; המתחזים זהות שאולה כאמצעי להישרדות; התגוננות; התנגדות פסיבית, מרי ומחתרת לוחמת; חיי תרבות וחברה צורכי דת ורוח.

הספר עשיר בציורים, תצלומים ובסופו, רשימת מקורות נרחבת.

רוב בני משפחתה של המחברת חיו בלבוב – ונרצחו בה. להם היא מקדישה את ספרה, שהוא סיפורה של קהילה בעין שונה מעֵין ההיסטוריון – עיני הרופא והפסיכולוג.

8. שרה בנדר: מול מוות אורב. יהודי ביאליסטוק במלחמת העולם השנייה, 1939-1945. הוצאת ספרים "עם עובד", תל־אביב תשנ"ז־1997, 379 עמודים.

קהילת ביאליסטוק היתה מן האחרונות, שסיפור קורותיה בימי השואה לא זכה, עד להופעתו של מחקר זה, למונוגראפיה מקפת ומעמיקה, כראוי לקהילה גדולה בפולין, עתירת הישגים חומריים ורוחניים. פרקיו הראשונים של הספר מוקדשים לקהילה היהודית בביאליסטוק בין שתי־מלחמות העולם ולתקופת השלטון הסובייטי – פרק זמן שטבע את חותמו על דמותה של יהדות ביאליסטוק, והשפיע על כוחות עמידתה בימי הכיבוש הנאצי.

מכאן ואילך מוקדשים פרקי הספר לבחינת דפוסי המדיניות הגרמנית כלפי יהודי ביאליסטוק: הגזירות, האקציות, הדיכוי, הגירושים והחיסול ומן העבר השני – לבחינת החיים הפנימיים, ה"יודנראט", תנועות הנוער, המחתרת בהתארגנותה ולבסוף המרד.

התיעוד הרב שבו השתמשה במחברת (אותר בארכיונים בארץ, בפולין ובגרמניה), הראיונות עם ניצולים מגיטו ביאליסטוק, לצד כשרונה כהיסטוריונית, בעלת יכולת אבחנה אינטואיטיווית מוצלחת, עושים את הספר "מול מוות אורב" ליצירה מרתקת, הפורשת במקביל הן את שרשרת האירועים והן את האווירה, מערכת הלבטים, השיקולים וההחלטות של היהודים, הנאבקים על חייהם.

דמותם של אפרים באראש, ראש ה"יודנראט" בגטו, ושל מרדכי טננבוים־תמרוף, ראש המחתרת, מתוארות בפרוטרוט, ותורמות להבנת המירקם הפנימי של הקהילה הגוועת ולהבנת הבעייתיות של המחתרת מול הציבור הלא־לוחם. בנדר מגישה תיאור אותנטי ותלת־ממדי של הגיטו, של אנשי הציבור, של אנשי תנועות הנוער, של חברי המחתרת.

עובדת היות שרה בנדר בת לניצולי שואה, תורמת לגישתה הרגישה והאחראית, החותרת להצגה מדויקת ומתועדת של קורות גיטו ביאליסטוק, ואינה נרתעת משאלות רגישות וסבוכות, הקשורות בתפקידו של ה"יודנראט", בפלגנות הפנימית על רקע פוליטי בקרב היהודים ובתגובות הציבור היהודי

למתרחש סביבו, הן בתקופות של רגיעה יחסית, בין אקציה לאקציה, והן בתקופת האקציות, החיסול והמרד.

ג. לילדים ונוער

1. ***חיה גילאור: סופו של משחק. בהוצאת מורשת, בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ. סדרת נעורים, עורך הסידרה: מאריו רפפורט. תל־אביב, תשנ"ז, 64 עמודים.***

ספר זה הוא החמישי בסידרת הספרים לבני נוער ולילדי כיתות־יסוד, היוצאת לאור בהוצאת מורשת. בסיפור משתפת גילאור את קוראיה בחוויות הקשות ביותר שעברו על נערות ונשים יהודיות בימי השואה, באושוויץ ובמחנות אחרים. כדי שלא להכביד על קוראיה הצעירים יתר על המידה היא מצמצמת את תיאורי האירועים הקשים, מאזכרת אותם בקיצור ומעדיפה להרחיב בהיבטים הרגישיים והאנושיים: התקווה, העזרה ההדדית, הָאֱמוּנָה וההתחזקות הפנימית. היא מספרת גם על חיי הניצולים לאחר השואה ועל המטען הכבד שהם נושאים עמם בצאתם מהתופת. הפרק "כמה טוב שהתעוררתי", למשל, מביא את סיפורה האישי של סבתה, ניצולת אושוויץ. אחרי שהיא מתוודעת לקורות סבתה, ניעורה הסבתא מן החלום אל המציאות וכך הולך וסובב הסיפור בין העבר להווה, בין שם לכאן.

כקודמיו בסידרה, מקפיד גם ספר זה על נאמנות לדיוק ההיסטורי.

2. ***בת־שבע דגן: ברוך הדמיון, ארור הדמיון. איור: יעקב גוטרמן. הוצאת מורשת — בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ. סידרת נעורים, תל־אביב, 1997, 125 עמודים.***

בגישה ייחודית ומקורית מעלה בת־שבע דגן על הכתב את זיכרונותיה מימי היותה אסירה במחנה אושוויץ־בירקנאו.

הסיפור האישי מופיע בחריזה, בשפה ציורית ישירה ומאופקת, המובנת לבני הנוער. המחברת אינה נרתעת מהתמודדות עם נושאים אישיים־נשיים, שכל אסירה נאלצה להתמודד עמם בהיותה במחנות הריכוז הנאציים: היגיינה אישית, המחזור החודשי, התעללות השומרים ואנשי הס.ס. בנשים היהודיות, אכזריות נשות הס.ס., ושאר עינויי הגוף והנפש, שהיו מנת חלקם של אסירי המחנות. הטקסט המחורז מפלס מסילות ללב הקורא, ונשמר היטב בזיכרון.

"אני בין מאות נשים עירומות, המומה כמו שכולן המומות, ומשאלה אחת

בלבי: שמש, חממי מהר, יַבְשי את בגדי, אני רוצה לכסות את מערומי!". כותרת התמלילים – השירים כבר מספרות־שחות את חוויות המחנה: "עדים בשלג", "בקרונות משא פתוחים", "שמונה על דרגש אחד", "עם המספר על הזרוע". בת־שבע דגן מצליחה, בזכות גישתה הכנה, הישירה והגלויה להעביר אל הקורא מקצת מעולמה של האשה האסירה במחנות, עולם שנע בין ייאוש מוחלט לשביב תקווה, בין אובדן צלם אנוש להיאחזות בערכים רוחניים, בין אנוכיות – לאהבת הזולת.

ד. כתבי עת

1. *לקוט מורשת לתיעוד ועיון. גליון ס"ג/63. בהוצאת מורשת, בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ, תל־אביב, אייר תשנ"ז, מאי 1997, 182 עמודים.*

בגליון זה מבחר מגוון של מחקרים ופרקי תיעוד. אפריים קיי כותב על התופעה של "הכחשת השואה", מנתח את סיבותיה, היקפה וסכנותיה, מביא שורה שלמה של מסמכים יהודיים, פולניים, רוסיים ואחרים להפרכת טיעוניהם של המכחישים, ומונה את רשימת המכחישים הבולטים, בצירוף שמות ספריהם.

יעל פלד, חוקרת יהודי קראקוב בשואה, גבתה עדות מפי יואל וולף, אחד משרידי "השומר־הדתי" בגיטו קרקוב. חברי אירגון זה היו חלק מ"החלוץ הלוחם" והשתתפו בפעולותיו. עדות זו מאפשרת לנו מבט על פעילות "השומר הדתי" במחתרת הלוחמת נגד הגרמנים. ליאוניד סמילוביצקי כותב על יהודים ופולנים בתנועה הפרטיזנית הביילורוסית 1941־1944. יהודי ביילורוסיה, שגילו התנגדות נמרצת לגרמנים, נאלצו לחוש על בשרם את יחסם הגרוע של השותפים האחרים למאבק, ובעיקר מצד אנשי א.ק., שלחמו ביהודים, רדפו ורצחו אותם. אריאל הורביץ מתאר במאמרו את גורל הצוענים תחת שלטון הנאצים. המחבר מתייחס לשאלת ההשוואה בין גורל הצוענים לגורל היהודים מידי הנאצים, ולשאלת ייחודיותה של השואה.

במדור מקורות ועדויות, בין השאר, עדותו של הרולד סונדרס על מחנה משנה של אושוויץ, גלייוויץ 2, ועל גורלם של אנשי המשטרה היהודית בפורט התשיעי, הנודע לשמצה, בקובנה – כפי שמעלה אותו על הכתב הסופר מאיר ילין, שאחיו, חיים, היה מפקד המחתרת האנטי־פאשיסטית בגיטו קובנה.

חוברת י"ד עורך: צביקה דרור, בית לוחמי הגיטאות, ניסן תשנ"ז – מאי 1997, 254 עמודים.

בחוברות "עדות" מתפרסמות עדויות שונות מלאות או חלקיות הנאספות בארכיון בית לוחמי הגיטאות. העדויות מעניינות ומתעדות גיטאות ומחנות לסוגיהם, מאבק והתנגדות. הזיכרונות נרשמו בעת השואה או סמוך לסיומה, וחלקם בשנים האחרונות.

הקובץ הארבעה־עשר של "עדות" מביא זיכרונות מווילנה, מהונגריה, מאושוויץ־בירקנאו, ממיידאנק, מלודז', ממחנה קלוגה באסטוניה ומגיטו שאבלי. ראויים לציון פרקים מתוך שני יומנים: האחד, יומנה של פניה לאופר־ז'ורנה, שנכתב כשהסתתרה עם אמה במחבוא ביערות ברודי. זהו תיאור של נערה מתבגרת, ערה ובעלת חוש הסתכלות חד. יש ביומן גם תרומה לידיעותינו על יחס האוקראינים ליהודים בתקופת השואה ועל היחסים בין הפולנים ליהודים.

היומן השני נכתב בידי אלישבע בינדר, חניכת "השומר־הצעיר", אשה צעירה שחיתה בגיטו סטניסלאבוב. היומן נתגלה ב־1943 בהריסות הגיטו. המחברת נרצחה ביוני 1942 באקציה בגיטו סטניסלאבוב.

ה. ספרי זיכרון לקהילות ישראל שחרבו

1. גל-עד ליהדות נאג'־באניה (באיה־מאריה) והסביבה (נאג' שומקוט, פלשו באניה קפולנוק מונושטור). העורך: יצחק יוסף כהן. בהוצאת אירגון יוצאי באיה־מאריה בישראל, תשנ"ו-1996, תל־אביב, 176-415 עמודים.

יוסף קירשנר נרצח בידי הגרמנים בהיותו בן 36, רעייתו בלה היתה בת 31. היה להם בן, ששמו לא נשמר, שנרצח גם הוא, בהיותו בן 12.

אליעזר גוטליב היה בן 52 בהירצחו בידי הגרמנים, רעייתו רחל בת 47. יונתן בנם היה בן 19. פרטים אלה לא היו נודעים לנו לעולם, לולא טרחו ועמלו עורכי כרך הזיכרון הזה לקהילות ישראל שבטראנסילוואניה להנציח את כל בני הקהילות הנכללות בספר זה, וזאת תוך מאמצים עילאיים שנמשכו שנים. עבודה שקדנית ומסורה, שנפרשה על פני עשור, הביאה לפירסומו של כרך זה, המציב יד זיכרון לקהילות יהודיות עתיקות יומין שחרבו, ולבניהן.

בספר נכללת רשימה כמעט מלאה של כל היהודים שחיו בעיירות בהן עוסק הספר, זאת לצד זיכרונות אישיים מתקופת השואה ומבוא היסטורי מקיף על

קורותיהן. כרך עב־כרס זה מכיל גם תצלומים רבים, המנציחים את אנשי הקהילה ומוסדותיה.

הוצאת ספרי זיכרון על קהילות ישראל שחרבו בשואה, עשרות שנים מתום החורבן, היא משימה כמעט בלתי אפשרית, לאור היחלשות הזיכרון האנושי, ולאור מותם של רבים מאנשי הקהילות הללו, אובדן חומר תיעודי, קשי תקציב וקשיים רבים אחרים. מכאן גם גודל ההישג שבהוצאת הספר, שלדברי עורכיו הוא פרי של עבודת נמלים, יומם ולילה, כדי להציל מן השיכחה והאובדן את אלפי היהודים שנרצחו בעיירות ובערי טראנסילוואניה. בספר גם פרקים בהונגרית ובאנגלית.

2. פנקס הקהילות: לוב, תוניסיה. אנציקלופדיה של היישובים היהודיים למן היווסדם ועד מלחמת העולם השנייה. העורכת: עירית אברמסקי־בליי. "יד ושם" ירושלים, תשנ"ז, 1997, 533 + IX עמודים.

השואה לא פסחה על יהודי צפון־אפריקה: אלפים מבני הקהילות היהודיות סבלו רדיפות, השפלה, החרמת רכוש. אלפים נכלאו במחנות ריכוז ובמחנות לעבודת כפייה, הוכו הורעבו והומתו. במחנה ג'אדו שבמרכז טריפוליטניה נספו קרוב ל־600 יהודים מרעב וממחלות. ברחבי תוניסיה נכלאו אלפי יהודים בכ־32 מחנות לעבודת־כפייה. עשרות מהם מתו ממחלות, מעבודת-פרך ומהתעללות. אילולא תבוסת הכוחות הגרמניים, היו יהודי ארצות צפון־אפריקה מובלים אל מחנות ההשמדה ונרצחים כשאר אחיהם מארצות אירופה הכבושות. בקרב מרבית הציבור יש ידע מצומצם על קורותיהן של קהילות ישראל בארצות צפון־אפריקה בימי השואה, על הקווים היחודיים לרדיפת היהודים שם ועל עמידתם היומיומית אל מול גזירות המשעבדים. ההנחה, כי השואה לא פקדה את יהודי ארצות צפון־אפריקה היא עדיין נחלת רוב הציבור, ומכאן נובעת החשיבות הסמלית הרבה שבפירסום הכרך עב־הכרס החדש של "פנקסי הקהילות".

הכרך, המצטרף ל־15 קודמיו, מציב יד לקהילות יהודי לוב ותוניסיה. הדגש במפעל אנציקלופדי זה מושם על הקהילה כגוף חי ומתפתח, שהיחיד היהודי מוצא בו את מקומו, תורם לו מכישוריו ומכשרונותיו, ניזון ממורשתו ההיסטורית והתרבותית המשותפת ומשתתף בבניינו. שלא כבשאר קהילות ישראל שחרבו בשואה, בכל הקשור לארצות צפון-אפריקה החומר ההיסטורי הכתוב — תעודות ומסמכים, עדויות, תצלומים — במיוחד לגבי ערי השדה, מצומצם למדי. ד"ר עירית אברמסקי־בליי השקיעה מאמצים ניכרים בגביית עדויות, בחיפוש שקדני אחר מקורות היסטוריים ובמחקר מקיף, כדי לפרוש בפנינו את התמונה השלמה ביותר האפשרית על יהודי לוב ותוניסיה בשנות השואה.

ו. ספרות יפה

1. מרים עקביא: כרמי שלי. הוצאת דביר, תל־אביב, תשנ"ז, מהדורה חדשה ומתוקנת. 269 עמודים.

מרים עקביא, ילידת קראקוב, היא נצר למשפחה יהודית עניפה שישבה בעיר קראקוב במשך מאות בשנים, ורוב בניה נרצחו בשואה. "כרמי שלי" הוא ספר ישן־חדש. המהדורות הקודמות שלו ראו אור בשנים 1984 ו־ 1985 בארץ, ומאוחר יותר בפולין, בשווייץ ובצרפת. עקביא החליטה לשכתב את הספר מחדש לאור תגובות רבות שקיבלה מבני נוער ישראליים שנסעו לפולין, בין השאר לקראקוב, וספרה סייע בידם להבין מקרוב יותר את העולם היהודי בפולין שהיה — וחרב. הספר הוא סאגה משפחתית רחבת יריעה, המתרחשת בקראקוב, משכן מלכיה הקדומים של פולין, ועיר ואֵם בישראל. התקופה המתוארת משתרעת משלהי המאה ה־19 ועד לפרוץ מלחמת העולם־השנייה. כל הדמויות הנזכרות בספר מושתתות על אנשים אמיתיים — חלקם זכורים למחברת מילדותה, חלקם ידועים לה מסיפוריהם של אחרים, "חייבת הייתי לשחררם מהשכחה ולגאול אותם מאלמוניותם".

קטעי דמיון מקשרים בין הרקע ההיסטורי לבין הזיכרונות, שהם חומרי הגלם בעיצוב העלילה והדמויות. קורותיה של משפחה יהודית אחת בקראקוב הן כקורותיו של ציבור שלם, כעולם ומלואו שנדם והושמד, עולם שאת זכרו נושאת מרים עקביא בתוכה, וחשה צורך לספר עליו לקוראיה.

במבוא לספר כותב אלי ויזל, כי כל מי שייקלע לקראקוב, ירגיש שהוא מטייל בספרה של עקביא, וכל מי שיקרא את סיפוריה העצובים — יגלה בהם את קראקוב. אך לא רק קראקוב— חיי היהודים בפולין שלפני המלחמה, על בעיות הזהות שהטרידו אותם, שאיפותיהם להגדרה עצמית ותהיותיהם לגבי הדת והלאום — מקבלים בספר אופי אישי ואינטימי מאוד.

אווירת הסיפור הדומיננטית היא אווירה של השקט שבטרם הסערה. מכל בני המשפחה העניפה המתוארת בספר, שרדו רק שישה. "ביקשתי לצבוע בצבעים חיים את הדמויות שנספו לנגד עיני, לייחד אותן מבין ששת המיליונים".

מאפילת בור לאימפריה תעשייתית

מאת: פליקס זנדמן: דרכי מווישיי לווישיי
הוצאת כתר, ירושלים

מאת: צבי הרמן

אין אדם פטור מצער ניגונם של הזכרונות. ככל שירצה אין הוא יכול להשתחרר מהתהדות הצער, העצבון והכאב, שמאורעות עגומים של ימים עברו הותירו בנשמתו. אך השיט על נהרות הזיכרון אינו שיט על נהרות היגון, המרירות והסבל בלבד. הניגון שעולה ממעמקי הזיכרון הוא גם של יופי, חום מלפף, עדנה ואושר. גם זיכרון קול ניגונם של הימים הטובים אינו הולך לאיבוד בנשמה, אם כי אדם, שעבר עליו צער תהומי מתמשך וכותב את זיכרונותיו, לא תמיד מודע לכך. ביחוד בולטת קביעה זו בזיכרונות ניצולי השואה. עשרות בשנים שמו סגור על פיהם ולא דיברו על מוראות-עבר.

אני קורא ספר של פליקס זנדמן, ניצול שואה: מווישיי לווישיי. כל משפחתו נכרתה בגיטו גרודנו, פרט לדודו סנדר; משפחה יהודית שורשית, ענפה, חמה. הוא ודודו סנדר ניצלו יחד עם עוד זוג אחד בבלותם שנה וחצי בבור של 150 סנטימטרים אורך, 120 סנטימטרים רוחב ו־50 סנטימטרים עומק, בו שררה חשיכה מוחלטת. על מה שוחחו בקירבה הבלתי אמצעית הזאת באפילה מחוקת הזמן? דיברו על הכל. "... אבל על פי הסכם הדדי שבשתיקה הוצאנו אל מחוץ לתחום כל דבר שקרה לנו בגיטו, עד כדי כך שסנדר לא הציג לי ולו שאלה אחת על הדברים שהתרחשו..." פליקס זנדמן נשא בלבו משך עשרות בשנים את תמונות הזוועה, את היגון העוטף הכל ואת הכאב שנשאר מטרף. בעלעול הזמנים כאילו איבד את עצמו. בסיוטים הגיחו עברו והוא עצמו; חיפש את

עברו ואת עצמו בשנים השחורות. הרי "... הרגשתי שמישהו חתך את מחצית לבי או את מחצית מוחי. חשבתי שאני קטוע. הם קטעו ממני אברים רבים..." ובכל זאת הפה נשאר חתום במשך זמן ארוך, ולא שלו בלבד. הזיכרונות חילחלו עמוק בלב, הציקו, עוררו סיוטי־זוועה בחלומות־ליל – בכל זאת, היכולת להשתחרר מן הסיוט על־ידי דיבור או כתיבה היתה ממנו והלאה; וכך גם מיתר הניצולים. דומני שאיני טועה אם אומר, שקצטניק היה היחיד, שפירסם את קורותיו בתקופת השואה מיד לאחר השיחרור וגולל בסידרת ספרים את הזוועות. אחרים שתקו.

מה סבר השתיקה־ההדחקה הזאת, שהיא כמעט בלתי מובנת לאלה שלא עברו בעצמם ולא חזו במו עיניהם את סיוטי הפלצות של השמדת יקיריהם? יש באדם איזה "מנגנון־הגנה" – לרוב בלתי־מודע – ששומר על שפיות נפשו ושכלו ומדחיק לזמן־מה את חוויות האימה, שעלולים לטרף את הדעת. המאורעות - החוויות קרובים מדי. יש צורך במרחק־זמן וגם במרחק־מקום עד שהשכל והנפש יכולים להתמודד אתם. ולא – הם חוסמים בפניו את האפשרות ועלולים למנוע ממנו לחזור לחיים פחות או יותר נורמליים. מאוחר יותר, כאשר זנדמן השתלב בהצלחה ב"חיים הנורמליים", התחילו ללחוץ החוויות הנדחקות, שחילחלו עמוקות בנפש.

לפרוק, להשתחרר מן המועקה; לדבר! אבל עם מי? "... בינינו שרר בעיקר שקט..." עם אשתו הראשונה לא מצא שום שפה משותפת בנושאים האלה; אף אחד מבני הזוג לא שידר על אותם הגלים. ולפני הילדים וודאי לא היה יכול לדבר. בפריס, שם נהיה למדען ידוע לאחר שגמר את לימודי ההנדסה באוניברסיטת ננסי, היתה קהילה של יוצאי גרודנו, עיר הולדתו. באחד המיפגשים של אנשי גרודנו ביקשו ממנו ומהדוד סנדר לספר להם מה קרה בגרודנו. "... הלכנו לקדמת האולם ועמדנו שם, אבל שום דבר לא יצא מפינו. לא יכולנו לספר מה קרה..." פעמים אונס השתיקה יכול להחניק אדם. גם הוא וגם סנדר ניסו לעקור את קיפאון הצער. ההתנהגות ודאי לא היתה בדלנות מתגדרת. הקתרזיס לא בא ודעתו ניטלטלה עליו בלי הפסקה.

לסיוט נתלוותה הרגשת אשמה, שסטרה על לבו בלא הפוגות: הוא נשאר בחיים. 29,000 יהודי גרודנו נכרתו. ביניהם הסבים והסבתות, הורים, האחות, הדודים, הדודנים כל יקיריו קיפחו את חייהם והוא נשאר בחיים; לא נקף אצבע כדי להציל אותם. רצה, רצה לצאת מן הבור, בו מצא מיפלט עם סנדר, להיכנס לגיטו ולהבריח את ההורים, אך סנדר לא הרשה לו. לבטח ייהרג גם הוא יחד עם הוריו. סנדר צדק, אולם הוא לא מילא את חובתו כבן, כאח, כנכד; הוא בגד.

ונתוספו עוד שתי אשמות. זנדמן היה ציוני מינקותו, למד בגמנסיה עברית

"תרבות": חלם לעלות לארץ ישראל ולהטות שכם בבניינה כמהנדס. מאז שידע את נפשו רצה להיות מהנדס. במשפחה, כמו אצל הרוב הגדול של הציונים, הסתפקו בדיבורים על ארץ־ישראל ובהרמת תרומות. לעלות, לעזוב עסק מבוסס, פרנסה בטוחה – זה עניין להרפתקנים צעירים, "לאידיאליסטים משוגעים לדבר". בבור העתום השתוקק מעומק לבו להגיע לארץ ישראל. לפני־עיניו עברו התמונות של היהודים בגיטו שהובילום לגירוש ולמוות בטוח: "אתם הנשארים בחיים, אל תשכחו את ארץ־ישראל!" זאת היתה צוואתם־ברכתם של היהודים ההולכים למות. קיסר ההולכים למות היה ארץ־ישראל.

אבל גם אחרי השיחרור, כשהיה חבר אירגון ה"בריחה" ועסק גם בהשגת נשק, לא עלה לארץ למרות שרצה מאוד; נכנע להחלטת הדוד סנדר שתחילה עליו ללמוד ולהיות מהנדס. בהיותו סטודנט היה מגוייס ל"הגנה", אך כאשר פרצה מלחמת העצמאות לא בא לארץ כדי להילחם. על אשמה עצמית זו מצא לפחות כפרה על־ידי המפעלים הגדולים שהקים בישראל; תרם "לבנים" רבות לבניין הארץ ולהגנתה ונהיה אזרח מדינת ישראל. פליקס זנדמן זכה "... בתחושה שהשנה אני שב אל רחם אמי..." ודעתו נתפייסה עליו לבסוף.

ואשמה שלישית שאף היא הציקה לנפשו לא מעט. בלילה אינסופי חלם על נקמה מלוּבּה בכל צבעי הקשת. נדר לעצמו נדר: ישיג נשק ויהרוג גרמנים. כמה שאפשר יותר ובלי כל הבחנה, כפי שהם הרגו יהודים. אחרי השיחרור, בדנציג, שם עבד תקופת-מה עם דודו סנדר, היה לו נשק והיו גרמנים רבים. אמנם היו בעיקר נשים, ילדים וזקנים, אך מאי נפקא מינה? הגברים שלהם וגם נשים רצחו בדם קר את משפחתו, את יהודי גרודנו ועוד שישה מיליונים יהודים. בכל זאת לא לחץ על ההדק; התהסס. לא היה מסוגל להרוג בדם קר. התייעץ. עם מי? עם משפחתו המתה; עם אבא, אמא, הסבים והסבתות. בסופו של דבר לא שפך דם. דימיין שקיבל את ברכת אביו על מעשה־התאפקות זה. אף־על־פי־כן הרגיש באשמה, שדיכדכה את רוחו. שוב "בגד". אבל מתיו הסכימו אתו. קראתי פעם פסוק מעורפל אצל הגל: "חיי הרוח מתחילים עם המוות". סתם ולא פירש. מה רצה לומר? אולי כוונתו היתה לומר, שמתינו אינם מתים-נעלמים; או אז הצדק אתו. מתינו חושבים, מדברים, משיאים עצות, מתריעים ומזהירים, נוזפים גוערים, מתנגדים, מסכימים עוטים אותנו בחום לב, בחיבה מנחמת; הם חיים בנו, עברנו חי אתם.

בין שיטי הדפים של הספר מבצבץ ועולה גם חיוך של רוח טובה, של אושר, אפילו כאשר הרגשות האימה והאשם סוטרות על הלב כמעט בלי הפוגות. מלימודי ילדות מאושרת במה הוא נזכר בראש ובראשונה? בלימודי היסטוריה או גיאוגרפיה? הוא נזכר בלימודים, שלמד בבית אבא. גם הספר פותח – וחושבני לא במקרה – במה שלמד מאבא, מסבא, מסבתא תמה, לימודים שהפכו נר לרגליו, מזון לנשמתו ומחשבתו ותשתית להתנהגותו. אביו ממשפחה

תלמידי חכמים שנשא לאישה בת של איש־עסקים אמיד ומצליח, שינן באזניו שרכושו של אדם הוא מה שלמד; מה שיש בתוכו אי־אפשר ליטול ממנו. היתר? הבלים. סבתא תמה אמרה שאף זה הבל. למדת? בהמשך הזמן אתה שוכח חלק, או הכל. "...הדברים היחידים שהם שלנו באמת הם אלו שנתנו לאחרים עם כל הלב... אף אחד לא יוכל לקחת ממך את הדבר הזה גם לאחר המוות..."

הילדות הזוהרת נסתיימה לפתע ב־22 ביוני 1941. הגרמנים פתחו במלחמה נגד רוסיה הסובייטית. פליקס זנדמן היה בחופשת קיץ אצל סבתו בסלונים. הפצצה. סלונים כולה בערה באש. פליקס זנדמן למד מתוך ניסיון בלתי אמצעי מה פירוש כאשר רוח־שנאה והשמד מגיחה כדי לכבות את כל האורים והמאוויים. בפתאום התפורר עולמו המאושר. נותרו רק התשוקה העיוורת להישרד והמאבק המתוחכם להישרד. פליקס זנדמן נמנה עם המועטים, שהצליחו לברוח מן הגיטאות ולמצוא גם מיקלט דחוק עד עבור זעם. עובדת הינצלו הוכיחה לו שסבתא תמה אכן צדקה בתפיסת עולמה: מעשיך הטובים־האנושיים נשארים והם עשויים גם לשאת פירות. אמנם זאת אמת חלקית בלבד, אך במקרה של פליקס זנדמן והדוד סנדר הוכיחה את נכונותה. סבתא תמה עזרה בכל לב ליאנובה פוחלסקי, איכרה פולניה מכפר סמוך, במצוקתה הגדולה. במנוסתם מן הגיטו גם פליקס וגם סנדר הגיעו אליה בדרכים שונות לכפר. היתה נחושה בדעתה להציל את חייו יחד עם חיי סנדר ועוד זוג, שנתלווה לסנדר. למסתיר יהודים היה צפוי מוות בלי משפט.

אומרים שבאדם מתגוררים שטן ומלאך גם יחד, אלא שבנוכחות השטן מורגלים מאוד, אולם מי ראה מלאך? פליקס זנדמן מצא מלאך בדמות איכרה פולניה פשוטה. בסיכון מתמיד של חייה וחיי משפחתה הסתירה אותם בביתה במשך שנה וחצי. סנדר, שהיה מהנדס, תיכנן מחבוא תחת חדר השינה של הזוג פוחלסקי. בשני לילות חפרו בור של 150 סנטימטרים אורך, 120 סנטימטרים רוחב ו־50 סנטימטרים עומק, שהפך למישכנם עד נסיגת הגרמנים מהאיזור, בבור הזה חיו שנה וחצי בעלטה גמורה, שמוחקת את מושג הזמן שיש לו קשר עם לוח השנה. אמנם היה להם פנס נפט קטן, אך מותר היה להדליקו לשניות ספורות רק פעם או פעמיים ביממה, כאשר יאנובה פוחלסקי פתחה את הריצפה והורידה להם את האוכל הדל שהצליחה להשיג כדי להחיות נפשם. עשן וריח נפט היו מגלים אותם. בבית הסתובבו גרמנים ופולנים, מלבד בני המשפחה. גם מאלה צריך היה להסתיר את קיומם, כי היו ביניהם גם ילדים קטנים, שדרכם לפטפט לחבריהם ובכך היו חושפים אותם. גם את המחבוא חפרו בלילות, כאשר ילדי הבית הקטנים ישנו. ביומיים אלה ישבו דמומים בעליית הגג. סכנת חיים מתמדת, חשיכה אטומה־עתומה, עולם שותק. יחד עם זאת רישרושים, רחשים, קולות דיבורים, טפיפות רגליים, צעקות ונפצי יריות נקבו לעתים את האפלה וחדרו לבור מחוק - זמן זה של עולם סומא של דממה. הם גרמו תמיד לפעימות־לב רמות "... עד כדי כך שהייתי בטוח כי יסגיר אותנו..." העצבים היו מתוחים עד התפקעות.

כיצד הסתדרו וחיו במאורה זו, כשהבטוח הוא רק הבלתי בטוח ואימת העלול להתרחש מכה תדיר בסמרמורת?

ראשית חכמה צריך להישאר בחיים; צריך לדאוג לתנאים הפיזיים של הקיום. שלושה יכלו לשרוע על הקרקע ואחד יכול היה לשבת על דלי הפח, שהיה בית השימוש. כאשר מאוחר יותר הצטרפה עוד אישה צעירה, או אז החמישי ישב בין רגלי השוכבים. סנדר היה בעל מחשבה "הנדסית"; מסודר, מחושב, הגיוני. קבע כללים נוקשים של התנהגות, שבלעדיהם לא היו יכולים להישאר בחיים. כל שעתיים זזו והתחלפו במקומות כדי למנוע, כל כמה שאפשר, כיווץ שרירים ועוויתות; ואולי גם טענות שלמישהו יש מקום טוב יותר.

כלל חמור אחר: אין שום חיי מין, למרות שהיה ביניהם זוג נשוי. גולדי בס היתה אישה צעירה, חיננית מאוד. אולם סנדר קבע ובצדק שאם יקיימו חיי מין, בסופו של דבר יגיעו לידי רצח. הרי כולם נמשכו אליה. גם אצל פליקס תור ההתבגרות ההפכפכה ופעמים מכאיבה הסתיימה בבור.

מזון מחלקים שווה בשווה בקפדנות מוחלטת. לפי האפשרויות יאנובה הורידה פעם או פעמיים ביום קערת אוכל. גולדי וסנדר דאגו לחלק בדייקנות את המזון לאור הפנס, שהדליקו תמיד בהזדמנות זו. השגת האוכל העמידה את יאנובה לפני בעיות מסובכות. הלא המזון היה מצוי בצימצום רב למשפחה עצמה. ניסיון להשיג מזון בכפר לעוד ארבעה פיות היה מגלה שהיא מסתירה יהודים. לפני שברח מהגיטו מוטל בס תפר מטבעות זהב בביטנת מיקטורנו. פעם בחודש היו נותנים ליאנובה מטבע זהב. בכפר לא יכלה להראותו בלי לעורר חשדות; תמיד נסעה לגרודנו. גם שם היה מסוכן להתהלך עם מטבע זהב, אבל לבס וסנדר היה מכר פולני הגון ומהימן, שקנה את המטבע בכסף מקומי ויאנובה יכלה לשלם בעד מיצרכים. היא דאגה להפיץ שמועה, שהיא מספסרת בדברי מזון. ולא – מדוע משתדלת היא להשיג כמויות מזון יותר גדולות? לרוב אכלו תפוחי אדמה מבושלים במים, לעתים רחוקות אפילו בשר. אף שהקיבה קירקרה – לפחות מרעב רציני לא סבלו.

באותה הזדמנות שיאנובה פתחה את פתח הבור להוריד אוכל – היא העלתה את דלי ההפרשות. חיש נעלם רגש הבושה הטבוע באדם. בפנים היה מסריח תמיד, אולם מסירחון לא מתים. מתים מקור, אך מקור לא סבלו. ארבעה גופים ונשיפותיהם חיממו במידה מספקת גם בחורף את החלל הקטן של המאורה. אוויר הגיע אליהם דרך תעלה מכוסה בשיחים. ברם, עמדה תמיד סכנת הצחנה. מישהו עלול לשים לב לריחות הרעים שמתפשטים בין השיחים. יאנובה העמידה בפתח התעלה את מלונת הכלב. המרחרחים והמחטטים מבני הכפר יחשבו שהכלב מסריח. גם את העז קשרה בקירבה, לפעמים הכניסה אותה אפילו לדירה. ריח העז "ניטרל" במידה מסויימת את הסירחון שבקע מן המאורה.

לדירה. ריח העז "ניטרל" במידה מסויימת את הסירחון שבקע מן המאורה. כאשר יאנובה ראתה גרמני מתקרב לבית עם כלב פיזרה על הריצפה אבקת פילפל חריף, ששיבשה את חוש הריח של הכלב.

בתוך המאורה זחלו תולעים מגעילות ועל הגוף פרעושים וכינים. לפלות חיות זערערות בלא אור ולהשמידן מבלי להתרחץ ולנקות את הגוף כהלכה — זוהי משימה בלתי אפשרית. הכינים הציקו במאוד. האפשרויות להתרחץ היו כמעט אפסיות. היציאה מן המאורה לשם רחצה בגיגית הגדולה של יאנובה היתה מסוכנת מאוד גם אם הילדים הקטנים נרדמו; הם עלולים להתעורר ולראות אותם. גם השכנים הפולנים, שקשה היה להאשימם באהבת יהודים, היו מסוכנים. אם ראו יהודי, או חשדו שמישהו מסתיר יהודי — מיד הלשינו לגרמנים. ובנוסף בערבים ובלילות הסתובבו על מנת לוודא ששומרים על האפלה קפדנית. הרחצה אחת לכמה חודשים לא הועילה הרבה. בגדים להחלפה לא היו ואת אלה שעל גופם לא יכלו להרתיח. אבל "הרגעים האלה מעל פני הקרקע היו הנאה צרופה" כותב זנדמן. מה מעט צריך לאדם כדי להסב לו שביעות רצון והנאה!

כולם היו אנשים אינטליגנטים. מילאו אחר כל הכללים, כיבדו את כל חוקי ההתנהגות. וכך הצליחו "... לקיים חיים סדירים..." שעה-שעה צריכים לחיות, להישרד. אולם מעבר לטיפול ולדאגה להישרדות פיזית יש זמן אינסופי בבור השחור. ברם, לא פחות חשוב המאבק להישרדות נפשית־רוחנית. ראשית — בלב ניצנצה התקווה שהסיוט יחלוף; גם ברגעים הגרועים ביותר לא חדל מקוות.

התקווה, בניגוד למקובל לחשוב בעיקר אצל יהודים איננה מצב פאסיבי. "התקווה המשיחית" היא כל כולה פאסיבית; משיח יבוא, לבטח יבוא, כי יש כוח עליון שיביא אותו ומפני שכך אנחנו מאמינים. התקווה המשיחית משחררת את האדם מהשתמש בכוח החשיבה שלו. אנחנו מקווים — המשיח לא בא. למעשה ולהלכה תקווה משיחית זו היא הפן האחר של היאוש המוחלט של קפקא; אין קץ למינהרה. ואתה בן־אדם, חבל עליך לעשות כל מאמץ שהוא; לא תשנה לא דרך, לא ביורוקרטיה, לא כניסה לגן־עדן. תקווה של וויתור; יאוש. התקווה האמיתית היא תקווה פעילה. היא מבדילה בין האולי האפשרי לבין הוודאי והבטוח. תקווה אמיתית פירושה לנצל כל אפשרות נגד כוחות הוודאי, לחפש את הסדק הקטן ביותר, להיאחז בכל, לטפח את סימני החיים, להיות נכון לפעול. תקווה אינה סתם ציפייה, כי אם חיפוש ועשייה. אפשר לומר בפרדוקס שהתקווה האקטיבית היא הביטחון של בלתי בטוח. תקווה כזאת קיננה בלב כל שוכני השוחה האיומה הזאת.

ובכן מה עושים על מנת להישאר שפויים ולסייע לתקווה בפעילות לשמירת הבריאות הרוחנית? ראשית — וזאת באופן טבעי — חולמים בהקיץ; על נקמה,

אמנם כשסיפר לסנדר על מחשבה זו, הוא ביטל אותה בהנף־פה: "... אנחנו צריכים להישאר בחיים, וזה הסיכוי הטוב ביותר שלנו. הדברים שאתה אומר לי הם לא יותר משטויות..." וסנדר צדק. השקלא וטריא עם עצמו בעניין עתידו העסיק לא מעט את מחשבתו; יהיה מהנדס, מדען. חלומות על ארץ ישראל, על מדינה יהודית חזקה; על נערות, שפגש בחייו – הן התשוקות התעוררו גם בבור האפל. עד כניסת הגרמנים למד לנגן בכינור. שמע בראשו מחזיקה, קונצרטים, סימפוניות, קטעי אופרות – כל דבר שלמד ושמע אי-פעם. יאנובה מצאה איזו אנתולוגיה של השירה הרוסית. בזמן חלוקת האוכל, כאשר הפנס דלק, קרא מעט פושקין ולרמונטוב, חזר וחזר על הקריאה עד שהשירים נחרתו היטב בזיכרון. ניסה להיזכר ולשחזר במוחו כל מה שלמד בבית הספר וכל מה שקרא; גיאוגרפיה, היסטוריה, לשון, ספרות, הכל. הדברים האלה מילאו שעות רבות ולמרות הכל נשארו עוד שעות אין־קץ. היו שיחות בכל מיני נושאים. מוטל בס היה בקיא בספרות והיסטוריה. במשך הזמן הריק את כל מיטענו הרוחני לטובת פליקס ועדיין היו אין-סוף שעות פנויות. סנדר היה מתימטיקאי מצויין ובעל זיכרון מתימטי בלתי רגיל. החליט ללמד את פליקס מתימטיקה בעל פה.

האלגברה והגיאומטריה, הנוסחאות והתיאוריות המתימטיות הפכו לנושא עיקרי, לדיאלוג בלתי פוסק בין המורה לתלמידו. נתברר יותר מאוחר, שלימודי המתימטיקה היו הכנה והכשרה יוצאות מגדר הרגיל לחייו הבאים של פליקס זנדמן. המתימטיקה, המחזיקה, השירה החלומות שמרו על שפיותו.

החלה נסיגת הגרמנים מן האיזור. אחרי שנה וחצי מיפגש ראשון עם האור והאוויר של העולם! התרגש. סחרחורת תקפה אותו. מ־29,000 יהודי גרודנו חזרו פחות מ־50. ברכת הפולנים היתה: "מה פתאום החלטתם להישאר בחיים?"

הספר מתאר את השיבה ל"חיים נורמליים" גם כאשר הזיכרונות מחניקים ונשנקים תחת כובדם. מדיכדוך והתמכמכות התחיל שוזר חיים חדשים.

לימודי הנדסה באוניברסיטת ננסי ונשואים לא מאושרים ביותר. הממשלה הצרפתית מממנת לכל תקופת העבודה של הדוקטורט את קיומו של תלמיד מצטיין, מתוך ביטחון שירים תרומה נכבדת למערכת המדעית הצרפתית. נוצר מעין חיץ בין הסיוט והלחץ הנפשיים ובין העבודה המדעית.

"...במעבדה שעט מוחי על פני יקום מקסים שבלע אותי עד אין קץ..."

פליקס זנדמן התחיל לחקור את הפוטו-אלסטיות. אדה ואתודה שעד קריאת הספר לא היה לי כל מושג מה זה ולשם מה נחוץ. לשבח הספר ייאמר, שבמשפטים פשוטים ומובנים לכל קורא, המחבר הסביר תורה פיזיקלית מסובכה. התוצאה המעשית: פתר את הבעייה החמורה של מדידת ההתפשטות וההתכווצות של מתכות שונות בטמפרטורות משתנות, שהטרידה את התעשיות הצבאיות לענפיהן, את התעשיות שקשורות ברכבות ומסילות-ברזל ואת

תעשיות הבניין במיוחד של הגשרים. בגיל צעיר התמנה למרצה באקדמיה הצרפתית לאווירונאוטיקה ועסק באנליזת המאמצים. ההצלחה היתה גדולה. בגיל צעיר נהיה מדען בעל מוניטין בינלאומי.

באותה תקופה בארצות הברית היה כבר מפותח הנוהג לצוד כשרונות מדעיים וטכניים מן העולם הגדול ולמושכם לאמריקה. גם פליקס זנדמן נחת באמריקה בחברה תעשייתית ענקית שהיתה לה גם חטיבת מערכות מדידה. אבל חיש נתברר לו שהמדע היבש של הפיזיקה ושל נוסחאות מתימטיות יכול להיות רווי רגשות עזים ביותר. העולם האקדמי התקנא. פיזיקאים גדולים, פרופסורים מפורסמים ראו בשיטתו של זנדמן ממש עלבון אישי צורב. התככים בעולם זה של מדענים הם ברמה "אקדימית". היה זר, "לא משלנו". בארצות הברית פליקס זנדמן הגיע אל הנחלה אך לא אל המנוחה. הפער, או יותר נכון התהום, בין העבודה וההצלחה ביום ובין סיוטי הזיכרונות עוד התרחב. למה היו דומים? ל"סוס שנופל פתאום לתוך ממלכה של פרות"; חיה שונה לחלוטין.

החלק האחרון של הספר פותח לפני הקורא אשנב דרכו אפשר לראות ולהבין את עולם העסקים הגדולים ומה שמתרחש מאחורי הקלעים בעולם הזה. בעיסוקיו הרצופים ב"מאמץ החומרים" פליקס זנדמן עלה על בעיות הנגדים. הנגדים הם רכיבים בסיסיים, שמווסתים את המתח בכל מעגל חשמלי, עשויים מקרמיקה ומתכת, אך רגישים לשינויי הטמפרטורה. הוא פתר את הבעיות ויצר טכנולוגיה חדשה לחלוטין ביצור הנגדים. הרעיון הזה הפך אותו ליזם תעשייתי ולאיש עסקים. יחד עם קרוב משפחה אמריקאי שסיפק את המימון, ייסדו את חברת ווישיי, על שם עיירה בפולין, שהיתה מקום הולדתה של סבתא תמה.

הנגדים של ווישיי, שיצאו לשוק כשבבים שטוחים, נתקבלו מיד במערכות הצבאיות, במיפעלים ליצור מטוסים אזרחיים, במרכז לחקר החלל, כלומר בכל תעשיית המוצרים שזקוקים לניווט מדוייק במאת האחוזים. אחריהם חדרו שבבי ווישיי לתעשיות המחשבים, המכשירים האלקטרוניים והחשמליים. ווישיי הפכה חיש מהר לחברה מוכרת בעולם כולו. התחילה התפשטותה ועלייתה המטאורית.

ב־1967, אחרי מלחמת ששת הימים, התעשייה האווירית ביקשה את עזרת זנדמן הן בשטח אנליזת המאמצים (פוטוסטרס) של המתכות מהן בונים את האווירונים והן בעניין הנגדים־השבבים למיכשור הטכני. מלבד המיפעל בארצות הברית שהתרחב במאוד, כבר היה מיפעל בצרפת. פליקס זנדמן החליט להקים מפעל ליצור נגדים־שבבים בישראל. מאוחר יותר פתר לצה"ל את בעיית דיוק הירי של תותחי הטנקים על-ידי "שרוול תרמי". הצליח לגייס צוות מהנדסים, מנהלים וטכנאים מוכשרים מאוד ומסורים ונלהבים ביותר. ברם, במהרה גילה שהם... ישראלים: עצמאיים, מאלתרים בעלי תושייה, עקשנים שיודעים לעשות

יותר טוב גם מה שעשוי כבר בצורה מושלמת; בדיונים ווכחנים דיברו יחדיו בקול רם, עד כי שומעים רק את עצמם. עברה שנה עד שהתגבשו כצוות אחיד.

ווישיי התפתחה לאחת מבין 500 החברות הבינלאומיות הראשונות בעולם. זנדמן מתאר את עולם העסקים הגדולים תיאור מאפיין של עידן תעשייתי־עסקי־קפיטליסטי שלומדים ממנו יותר על "סתרי" העסקים הגדולים מאשר מחקרים מדעיים ארוכים ומשעממים. העולם הזה דומה מאוד לעולם הפוליטיקה; כוחני, מלא תככים, תרמית והונאה, צניעות ובגידות, ניכור אנושי ואכזריות. מבחינה נפשית ומבחינת הגישה הרוחנית והעיסקית עקרונות סבתא תמה מימי הילדות היו נר לרגליו גם בעסקים.

בסיכום — זה גם השתלם מאוד. כל שמסופר הוא סיפורו של איש שיודע לגלות את חוטי התככים, בעל ראייה חדה, שבארשת אגבית מפזיל איזה חיוך, חושף את חוש ההומור באיזה משפט שמשמיע, או במאורע שמספר עליו.

אימפריה פורחת של תעשיית נגדים עם מיפעלים בארצות הברית, צרפת, ישראל, יפן, אנגליה, גרמניה, צ'כיה, מכסיקו וכמה ארצות נוספות, והיד עוד נטויה. במחשבתו השתלט על סודות המדע אך לא הצליח להשתחרר ממועקת הזכרונות. השתיקה היתה אכזרית־אונסת; הדממה הפנימית ממש רוגשת־סוערת, מכה בעוז. כשנזכר — ומתי לא נזכר — "... לפתע פתאום הייתי מתחיל לרעוד בתוכי פנימה..." לפרוק! לדבר! אולם לא היה עם מי לדבר עד שלבסוף באה גאולתו בנשואיו השניים עם רותה. אישה ישראלית שרשית מחדרה, נבונה־מבינה. אט־אט התחיל לדבר ... החלו להגיח הדברים שהסתתרו במחבואים העמוקים ביותר. "...כשהתעוררתי בלילה בצעקה, היא האזינה לחלומות..." בעזרתה שזר את הכאב והתוגה לתוך החיים, שקל אותם במשקל החיים. המתח הנפשי התחיל "...מרפה את אחיזת הפלדה שלו... כאילו נחלצתי מכותונת משוגעים אמוציונלית..." הסיוט ופחדי העבר התחילו מתערבבים בהווה. תחושת החיים ניצחה; התחיל להתקרב גם אל עצמו, לגלות, לחשוף את רגשותיו. וכשהיה מסוגל בפעם הראשונה לבקר ב"יד ושם" ידע שהנו מסוגל לעמוד מול הדימוני בזיכרונותיו.

סירהבו בו שיעלה על הכתב את כל אשר קרה לו בשואה. התיעוד חשוב. כל אחד שעבר את מוראות השואה חייב להעיד ולהוסיף את חלקו להיסטוריה. נפוליאון אמר פעם: מה זאת היסטוריה אם לא אגדה שמסכימים לה? היום ישנם רבים שהתחילו להטיל ספק בשואה, לשלול את קיומה ולהפכה לאגדה שאין מסכימים לה.

הכתיבה — בדומה לדיבור — אצל ניצולי שואה היא גם מירוק, השתחררות מאימה ופחד. קתרזיס. עם עזרתה ותמיכתה הנפשית של אישתו נולד הספר.

הספר הזה הוא ספר חשוב לא רק כעדות שואה והשתחררותו הנפשית של המחבר. בכתיבה נקייה־עניינית, רהוטה־הגיונית, מעלה המחבר נקודות קטנות רבות, מאורעות רבים, דברים כפי שהיו, שלהלכה אינם משתזרים זה בזה, אך בניגודיהם יוצרים תמונה כוללת רחבה, אמיתית ואמינה, מעשירה ומאירה מלבד את האירועים הנפשיים של המחבר, גם את התקופות וההתרחשויות ההיסטוריות בהן חי פליקס זנדמן, ומשחררים לא את הכותב בלבד, אלא גם את דימיון הקורא. סיפור חיים מאלף כתוב בצניעות, בפשטות אמירה ללא התחנחנות והתיפיפות, ללא התרברבות, במגע של חסד. יש בו חן, בלתי אמצעיות, ידידות והתאפקות.

מעמק הבכא והלחץ הנפשי פליקס זנדמן הגיע לבסוף גם למנוחה; נהיה אזרח ישראלי כי חש בצורך הנפשי העמוק להשתייך.

ספר מושך. ספר אינטליגנטי; משכיל קורא ופותח צוהר להבנה. צריך לקרוא אותו.

במבחן העֵנות והפדות

מאת: יוחנן כהן

לוי א. שריד,[1] היסטוריון וחוקר השואה מגיש לקורא מחקר יסודי ביותר, שעל אף היקפו (שני כרכים, כ־1,200 עמודים) נקרא כאפופיה היסטורית מרתקת ומסעירה.

הכרך הראשון – "בנתיב היסורים והמרי" מגולל את פרשת עמידתן של תנועות הנוער הציוניות בפולין בתקופת השואה. המחקר מוביל את הקורא ממרכז אחד למשנהו – מווילנה (שבה רואה שריד את עריסת תנועת המרי, הן מבחינה כרונולוגית והן מהבחינה הקונספטואלית) לוורשה, מקרקוב לצ'נסטוכובה וזגלמביה, משם לביאליסטוק, לאיזורי הספר המזרחי וליערות, שם התנהלה הלחימה הפרטיזנית; מתאר את הבעיות של כל אזור, את הדמויות הפועלות, את דרכי הפעולה והשיתוף הבין־תנועתי, את המרידות ואת סופן המר.

לא מעט ספרים ומחקרים פורסמו עד כה על הנושא ועל התקופה, אבל כמות העובדות, העדויות והתיאורים המרוכזים בספרו של שריד הופכת אותו למחקר רב-ערך גם מהבחינה האיכותית.

כמעט לכל איש יש שם בספר גדול זה ולרבים מהם סיפור אישי, המשורטט בעט סופרים, בעברית טובה וחפה משיבושי השפה ועיוותיה "המודרניסטיים". לכל עיירה וגיטו תנאים מיוחדים, דרכי התארגנות שונות, סיפור אחר. ואף־על־פי־כן, על אף ריבוי העצים נראה גם היער כולו, בכל הודו ואימתו. מתוך ים העובדות, השוני והסתירות מצליח המחבר להעלות את הזרם המרכזי, אשר הפך את תנועות הנוער הציוניות לנושאי דגל ההתנגדות והלחימה באויב הנאצי.

הדרמה המקופלת במונח "שואה" אינה יכולה להשאיר אף אחד שווה־נפש, גם אם הוא מתעסף באיצטלא של היסטוריון אובייקטיבי. ואכן – אף כי שריד מציג בהגינות, ביושר וללא משוא פנים את מחשבותיהם ומעשיהם של רבים, תוך הערכה עמוקה לאישיותם ולפועלם – מורגשת היטב הערצתו לאלה

1. לוי א. שריד, במבחן העֵנות והפדות – התנועות החלוציות בפולין בשואה ולאחריה, 1939-1949, מורשת תשנ"ז.

מתוכם, מקרב כל התנועות, אשר היו בין הראשונים לעמוד על מגמת ההשמדה הטוטאלית ואשר קראו ללחימה בלתי מתפשרת כדי להציל את כבוד האדם והעם היהודי.

לא מקרה הוא, מציין שריד, כי תנועות הנוער הציוניות, היו הראשונות להרים את נס המרד. היתה זו תולדה של חינוך וערכים, לאומיים ואנושיים, אשר תנועות הנוער הקנו לחבריהן. כדבריו: "עמדו נגד עיניהם מסורות של תל־חי וה'הגנה' בארץ. היתה זו תופעה ציונית מובהקת... הגבורה העילאית של המרידות (במיוחד של גיטו ורשה) נהפכה במשך עשרות שנים לאחד המיתוסים המקודשים בדומה למיתוס מצדה אם לא למעלה ממנו" (עמ' 15, 16).

לבטים קשים וויכוחים נוקבים ליוו את תהליך הגיבוש המחשבתי, הערכת המציאות והסקת המסקנות. ההכרעה להתנגד בכוח – מעטים וחלשים נגד אויב רב עוצמה שהכניע מדינות וצבאות אירופה – לא נפלה בקלות ראש. הוויכוחים התנהלו בכל המקומות, בכל התנועות ואף חצו מסגרות תנועתיות. הנושאים והשאלות שנידונו היו: היחסים בין הנוער לבין הציבור היהודי; בין התנועות לבין היודנראטים; האם להצטרף לפרטיזנים ביערות או להילחם בגיטו; האם להילחם, או לשים דגש על ההצלה; ובעיקר – מהי מטרתה של ההתנגדות הלוחמת.

לא הושגה תמימות דעים בשאלות אלו ובמיוחד בשאלה מה תהיה זירת הלחימה – הגיטו או היער. ועל כן ברוב הגיטאות הוקמו מסגרות נפרדות. אף־על־פי־כן בשעות ההכרעה הגורליות, בעת ההתקוממות בפועל, ואף לקראתה, היה שיתוף פעולה ביניהן.

ספרו של שריד מקדיש פרק נפרד לכל אחד מהגיטאות הגדולים – וילנה, ורשה, קרקוב, צ'נסטוכובה, זגלמביה, ביאליסטוק (כאשר פרק ורשה תופס שליש מהיקפו של הכרך הראשון) והן לתנועת ההתנגדות בסְפר המזרחי של פולין. התנאים המיוחדים של מקום, השוני והייחוד בהרכב האוכלוסיה היהודית ובאופיים של מנהיגי תנועות הנוער – השפיעו על דרכי ההתארגנות וההתנגדות. על אף הבדלים אלה ומעבר לחילוקי הדעות באשר לדרך ההתנגדות – הגיעו כל התנועות להחלטה עקרונית אחת "לא ללכת כצאן לטבח!" כך נאמר בכרוז שהוקרא בווילנה. "רעיון המאבק המזוין וכן תנועת ההתנגדות היהודית הראשונה – לידתם בווילנה" (עמ' 93) – כותב שריד ומוסיף: "בליל סילבסטר, אור ל־1 בינואר (1942) התקיימה אסיפת הקואורדינציה שהשתתפו בה 150 חברי התנועות החלוציות... אסיפה זו היתה השלב הפרלימינרי להקמת ארגון פ.פ.או. (פאראייניקטע פארטיזאנער ארגאניזאציע – ארגון הפרטיזנים המאוחד)... האסיפה התקיימה בבית התמחוי שנוהל על־ידי 'הנוער הציוני' ברחוב סטראשון 2... ולמעשה החלה, אז הפעילות של שתי התנועות 'השומר הצעיר' ו'הנוער הציוני' להקמת הארגון למאבק מזוין..." (עמ' 97).

כאמור, בשאלה: מהי הדרך להתנגדות – לחימה ללא פשרות או הצלה, נחלקו הדעות. ההכרעה בין שתי האלטרנטיבות – גם אם המדובר ביציאה מהגיטו לפרטיזנקה ביער – היתה תמיד מלווה בהתחבטות מצפונית קורעת לב. גם כיוון שפירושו – להשאיר בגיטו את ההורים והחולים (כדברי איש השומר הצעיר אדק בלוראקס: "הזהו פיתרון ציבורי־לאומי להשאיר את הגיטו... ולומר: אנו את נפשנו הצלנו?") – וגם כדי לא לערער את רוח הלוחמים (כדברי יצחק צוקרמן: "יכולנו להוציא מהגיטו הרבה לוחמים, אולם פחדנו מפני כל סדק המוליך לנסיגה לאחור...") (עמ' 16, 17).

אולם, אליבא דשריד, "סביר להניח, כי אילו היתה מסתמנת דרך הצלה שהיתה תואמת את התפיסה הציונית־חלוצית הצלה שהיה עימה סיכוי של עלייה – לא היתה השלילה כה מוחלטת וחלק מן החברים היה מוצא דרכו להגנה וחלקו האחר – לעלייה" (עמ' 506).

דוגמה בולטת לכך מהווים מעשיהם של חברי "הנוער הציוני" באזור זגלמביה, אשר לפי שריד, נקטו בהנהגתו של יחזק קוז'וך (אשר "ייצג לכל אורך הדרך תפיסת מאבק ריאליסטית") (179) "עמדה סינתטית – הגנה בצד כל הצלה אפשרית". הם יזמו וביצעו שורת מבצעים נועזים של תפיסת נשק גרמני ולחימה באויב. חלקם נפלו תוך כדי לחימה (וביניהם גם קוז'וך), אחדים נתפסו, עונו ונרצחו. במקביל הפעילו האחרים שורת פעולות מאורגנות של הצלה – העברת קבוצות של בנות צעירות לאוסטריה והברחת הגבול הסלובקי דרך הרי הבסקידים. לפי עדותו של דוד ליוור (גורדוניה) שלח אליו דולק קוז'וך, אחיו של יחזק, מכתב, בו הציע "פעולה משותפת להצלת חברים מכל הזרמים הציוניים". המכתב לא הגיע לידי ליוור, כי "נמצאו יהודים שהיה להם עניין לא למסור את המכתב. אלה היו מפקד המשטרה ועוזריו" (502). כל הפעולות האלו, שבוצעו בתחכום ובהעזה הביאו בסופו של דבר לעלייתם ארצה באביב 1944 של קרוב לשישים חברים ומספר הורים.

כדוגמה אחרת של הצלה מאורגנת, ניתן להביא את הצלת 137 חברי קיבוץ "דרור" בביאליסטוק בסיועו של ראש היודנראט, ברש. מנהיג "דרור" והמחתרת בביאליסטוק, מרדכי טננבוים, הדגיש בתחושת סיפוק "כולם ישנם... הבאים אחרינו יוציאו את משפטנו לזכות או לחובה". הוא ביקש רק מחבריו "להמעיט ברקלמה עצמית, כלומר – בלשון ימינו – להוריד את הפרופיל" (556).

עם כל הנאמר לעיל ברור לגמרי, כי מרד גיטו ורשה, המרידות בשאר הגיטאות הגדולים, הלחימה המרה בעיירות וגם מעשי גבורה של יחידים – מהווים מבחינה היסטורית את הביטוי העילאי, החזק והסמלי ביותר לדרך ההתנגדות היהודית ולגבורת המעטים שלחמו במשמידי עמם.

גם בעניין היחסים בין תנועות הנוער לבין היודנראטים מתרחק שריד מתיאורים מונוליטיים. הוא מציג את הניגוד העקרוני בין ראייתם של הצעירים את מעשי הגרמנים ואת כוונות ההשמדה שלהם לבין אמונתם של רבים מראשי היודנראטים כי העבודה הפרודוקטיבית תציל חלק ניכר מתושבי הגיטאות. למטרה זו הם היו מוכנים לשתף פעולה עם הגרמנים, להקריב חלק מהיהודים כדי להציל חלק אחר. רבים מהם היו מוכי שגעון גדלות, כמו מרין (זגלמביה), אשר ראה עצמו כבעל מעוף מדיני וחזה ריכוז יהודים – בהסכמה גרמנית כמובן – בשטח קטן שבו תוקם חברה יצרנית יהודית, "כעין מדינה, אמנם קטנה אך מרוכזת" (465).

עם הקמת היודנראטים, שנתפסו כהמשך ל"קהילה יהודית" וכמכשיר שיסדיר את היחסים בין שלטונות הכיבוש לבין האוכלוסייה היהודית, ניסו כל תנועות הנוער להשתלב במנגנוני היודנראט, כדי להשפיע ולהיעזר בשירותיו. ההתפכחות באה בהדרגה, וכמעט בכל הערים והגיטאות נפערה תהום בין שני הצדדים.

היו גם מקרים גבוליים – ודי מוזרים. למשל ראש היודנראט בביאליסטוק, ברש, שכבר הוזכר לעיל, פיתח יחסי קירבה ואמון הדדי עם מרדכי טננבוים. ואמנם זה האחרון ידע להפיק תועלת ועזרה למחתרת – אך גם – בוודאי תוך חיבוטים קשים – כמעט ועבר את "הקו האדום" כאשר ברש הודיע על מיכסת הדמים אותה דורשים הגרמנים: 6,300 קורבנות, אמר טננבוים: "הננו מביאים קורבן את 6,300 היהודים, כדי להציל את 35,000 היהודים הנשארים..."

שריד מביא בספרו גם רשימה של ראשי היודנראטים באזורי הספר המזרחי של פולין (ביילורוסיה, ווהלין, גליציה המזרחית), אשר לא רק תמכו במחתרות היהודית, אלא גם עמדו בראש המרידות. ברוב הערים והגיטאות לא הצליחו המחתרות לסחוף אחריהן את המוני היהודים, אשר נאחזו בשארית כוחם ורצונם בתקווה ובאשלייה והעדיפו לסמוך על שיקול דעתם של המנהיגים המוכרים, אשר קראו ל"שמירת הסדר" והשליכו יהבם על "עבודה פרודוקטיבית".

תקצר היריעה לא רק לפרט, אלא אף להזכיר בראשי פרקים את הנושאים הרבים שמעלה הספר. רצינו רק להדגיש בדפים שלעיל קו אופייני למחקרו של שריד – התרחקותו מתיאור מונוליטי, פלאקאטי. כל נושא המועלה על ידו מקבל הארה ותיאור רב־צדדי ומאוזן. בשל כך יוכלו חברי "הנוער הציוני" לברך על חידוש המופיע בספר זה. במשך הרבה שנים לא שעו רבים מיוצאי תנועות השמאל הציוני לעצתו ואזהרתו של מרדכי טננבוים: "להמעיט ברקלמה עצמית". אדרבא, הם נהגו להמעיט ואף להתעלם מחלקם של חברי "הנוער הציוני" בתנועת ההתנגדות. לא כן – שריד. והדברים ראויים מאד לתשומת לב, וחלקם גם מרגשים מאוד, כגון הפרק האחרון בכרך הראשון, אשר מתאר את שליחותו הנועזת והדרמטית של דוד פומרנץ להציל ממחנה בסיביר את ידידו, יהושע

גלויברמן־גלבוע. זהו סיפור על ערכים אנושיים ולאומיים, אשר הצמיחה תנועת הנוער ואשר היוו את הבסיס והמניע לתנועת ההתנגדות היהודית ולאחוות הלוחמים.

הכרך השני – "תקומה מן האפר" – מגולל את הפרשה המופלאה של תקומת שארית הפליטה של התארגנותם המחודשת בפולין המשוחררת של הארגונים היהודיים, של תנועות הנוער ובמיוחד את פעולת "הבריחה".

תקופה זו ידועה היטב למחבר, אשר הגיע לפולין כשליח מארץ־ישראל בשלהי 1945 והקדיש את עצמו, את כשרונו ומרצו לגאולת ילדים יהודיים והשבתם ממנזרים ומבתי משפחות פולניות לחיק עמם. אווירת אותם הימים, הלכי הרוח הן של הניצולים והן של האוכלוסייה הפולנית מקנים למחקרו הקפדני גם את ריחה וטעמה של המציאות הקשה של פולין המשוחררת ושל יהדיה. אך בעיקר ניתן בו ביטוי לדחף הבלתי ניתן לכיבוש של המוני הניצולים, שאיבדו את כל היקר להם – לצאת מגיא ההריגה וההשמדה וללכת לארץ הרחוקה והמובטחת. חאת, לא כ"אובייקט" המופעל על־ידי "מניפולציות ציוניות" – כפי שמנסים להציגם מתוך ראייה מעוותת ומגמתית ההיסטוריונים "הרוויזיוניסטיים" – כי אם כשרידים הנאבקים על תקומה אישית ולאומית.

"הם דבקו בכל כוחם ומאודם במשאת נפש אחת חיק אם־מולדת, שתאספם תחת כנפיה" (1124).

"במבחן העֲנות והפדות" הוא ספר חשוב, אשר ללא ספק יעורר מחשבה ודיון. הוא עוסק בעבר, אבל הוא רלוונטי גם לגבי ימינו.

כי הרי, כדברי שריד: "אֵלה שסותמים את הגולל על הציונות ומכפישים את עברה, מתעלמים מעובדה שאין חזקה ממנה והיא הריאליה של הציונות, שכן מעולם לא היתה הציונות תחושה רגשית כמו זו של המוני ישראל לאחר השואה – רבים הסיקו את מלוא הלקח: לנטוש את גיא ההריגה כדי לחיות במולדת יהודית; לא כ'אמיגרנטים', כפי שהם מכונים על־ידי ה'פוסטציונים', עלו השרידים ושארית הפליטה, אלא כ'עולים'!.. מול עוצמת חלקם של ניצולי השואה במפעל הגאולה מחווירים כל הטיעונים על התקלות והמחדלים בקליטתם בארץ וכל ההשגות על התאכזרות ועל הסבל הכבד במחנות וטלטולם באוניות רעועות... לא השואה עצמה מוטטה את משטר 'הספר הלבן' והקימה את המדינה היהודית, כי אם אותו חיבור גורלי חד־פעמי מופלא עם החלוץ ההולך לפני המחנה ועם המחנה, הוא שגרם להפיכת גוש אנושי מיוסר... למחנה מעפיל ולוחם שהסעיר את דעת הקהל העולמית ואת מצפונם של מנהיגי המדינות" (21, 22).

ראיון עם הצייר אלכסנדר בוגן

מאת: תושיה הרצברג

"תמונה אחת שווה אלף מילים" — אומרים חובבי האמנות הפלסטית. צאו וראו כמה מילים שוות תמונותיו של בוגן, איש וילנה, פרטיזן, צייר השואה. תמונות קטנות וגדולות־ממדים הגודשות את הסטודיו, התלויות במוזיאונים ובבתים פרטיים מנציחות את אימי השואה. שלא כאמנים רבים אשר הנציחו את השואה מתוך מבט לאחור בוגן היה "תופס אותם על חם", בעת התרחשותם, בתנאים ובמצבים קשים ביותר, גם בשעת סכנה, בשעת הקרב.

"כפרטיזן" — אומר בוגן — רשמתי "סטנוגרמות", תוך כדי הליכה לפעולה, רכון על גבי רובה או דרוך במארב... שרפתי ענפים יבשים והכינותי מהם פחם לרישום... חרטתי תמונות בלוח עץ". אלכסנדר בוגן (אז — סשה קצנבוגן), יליד וילנה, לחם ביערות נארוץ' כמפקד יחידת פרטיזנים תחת פיקודו של בריגדיר מרקוב.

בשלהי 1942 חזר אל גיטו וילנה כדי לשכנע את חברי התנועות החלוציות להצטרף ללחימה ביער ולא להתעקש על התגוננות בגיטו. בדרכו — לאורך של כ־200 ק"מ — ניצל בנס ממשמרות הגסטאפו ומסכנות נוספות. על אף ההיסוסים שבהם נתקל בגיטו הצליח לשכנע כ־150 לוחמים ובהדרכתו הם יצאו ליער בקבוצות של שלושים איש. גם ביער דאג לחבריו ועמד בתוקף על זכויותיהם וכבודם מול התנכלויותיהם של המפקדים הרוסיים. פעם אחת הוצא נגדו בשל כך פסק דין מוות, שלמזלו לא בוצע.

ובין קרב לקרב, בין מילוי חובותיו כמפקד וחבר – הוא יצר, כאשר צורת יצירתו העיקרית – היא רישום.

"למדתי תורת הרישום באקדמיה עתיקת היומין של וילנה הפולנית. השליטה המוחלטת ברישום הפכה אצלי לכלי אישי ואותנטי שבאמצעותו עלה בידי לבטא את חוויותי ואת הרגשתי. כל ניד וכל רטט ספונטני במגע עם האדם הנידון למוות, הילדה עם הבובה והלוחם ביערות גרמו לי זעזוע דרמתי עמוק שהתרכז בקצה העיפרון, במגע עם פיסת הנייר שבידי. רשמתי במהירות סטנוגרמות מהמתרחש סביבי. היה זה שריון רוחני – לשמור על צלם האדם שביקש להישרד. היתה זאת כוונה תת־הכרתית להנציח את המאורע במעשה אמנות ולהעביר מסר לעולם הנאור על אודות הזוועות של הצורר הנאצי מהם יש ללמוד לקח לדורות הבאים. "הרישום כמדיום אינו דל במהותו, כל קו – עבה ודק מודגש או מרומז – הוא עולם ומלואו העומד בפני עצמו כערך אמנותי מובהק. "אמן נשאר אמן בכל מצב. השאיפה לביטוי אמנותי חזקה ממנו – חזקה מעצם חייו".

- "כיצד אתה רואה היום את חוויותיך ואת מה שיצרת בזמן המלחמה?" שאלתי את בוגן.
- "אז, ביער, היה הציור שלי ספונטני, כמו תגובה תת־הכרתית. כעת אני רואה בזה גם את השריון הרוחני שקיבלתי על־ידי היצירה". כאן חוזר בוגן ומדגיש את ההבדל בין אמן היושב בד' אמות הסטודיו שלו ומחפש סמלים ואינטרפרטציה אינטלקטואלית לנושא או לחוויה שחווה אותה "שם" בשואה, לפני שנים – לבין אמן שיצר בזמן ובמקום ההתרחשות, "כאן ועכשיו" בעודו חש את המאורעות הנוראים בהתרחשותם.

עם זאת, אומר בוגן, חשוב לציין כי ערכה של היצירה האמנותית נקבע לא רק ולאו דווקא בזכות ערכה הדוקומנטרי, כי אם בזכות ערכה האמנותי. "רישומים של גויה או דומיה נשארו בסגנונם הריאליסטי יצירות מופת לא רק בזכות המסר החברתי והפוליטי שלהן, אלא בראש ובראשונה בגלל ערכן האמנותי. לא ניתן להפריד בין ערכם הדוקומנטרי של רישומי מווילנה ומן היער לבין עצם היצירה כערך אמנותי".

היום, בניגוד לצבעים הכהים שאיפיינו את עבודותיו בעבר, מוקף בוגן בשפע של אור. אור־שמש, אור־חול, ים, צבעי אדמה, נופי הארץ. פיוט. פיוט מעורב בחיוך אופטימי. אבל כמו כל "אמן השואה", כאשר הוא מתרחק מן העבר, מתמזג העבר עם ההווה ביצירותיו. כך בתמונה "דיוקן עצמי", רואים אנו מאחורי הדמות השותקת צל כהה, המלווה את הצייר כל חייו.

"האביב, ההווה, עם צל העבר" – מסביר האמן. "היום עברתי מן הריאליזם האקספרסיבי, מימי המלחמה, אל המופשט העכשווי, הקולוריסטי".

היום מפזר בוגן אווירה של רוגע ויופי. אבל עם זאת, כמו בכל תמונה מופשטת, נדרשים מן המתבונן פיענוח ופירושים.

מאידך – יצירותיו מן היער זועקות, מדברות בלי הסברים, בלי מילים.

רישומי מאז

אלכסנדר בוגן

את השואה והמרי באומנות ניתן לחלק על פי שני דרכי ביטוי:

"האמנים שחשו את המאורעות הנוראים בהתהוותם ואלה ששאבו את המוטיבציה ליצירותיהם מכלי שני לאחר מעשה. וכאן בולט השוני בין האמן שהיה "שם" לבין רעהו היושב ב ד' אמות של הסטודיו שלו ומחפש סמלים ואינטרפרטציה אינטלקטואלית לנושא. סיגנון היצירה של אמן זה, נקבע על פי התקופה שהאמן חי בה והזרמים באותה תקופה, כגון הזרם הקונספטואלי או הפוטמודרניסטי. לא כן האמן שיצירתו נוצרה "בזמן ובמקום" (ולו אף בסיגנון ריאליסטי מובהק) שערכים ציוריים אסטטיים אין כמוהם זרים ומנוכרים להם.

אין הרישומים מהיער ומהגיטו דומים לצילומי טלוויזיה בידי צלם שנשלח לכסות איזה סקופ על פני כדור הארץ. קשה לי לקבל את התפיסה הזו בקשר לרישומי מאז. לא ניתן להפריד בין ערכם הדוקומנטרי של הרישומים לבין עצם היצירה כערך אמנותי צרוף.

רישומים של גויה או דומיה בסיגנונם הריאליסטי נשארו יצירות מופת לא רק בזכות המסר החברתי והפוליטי שלהן, אלא בראש ובראשונה בזכות ערכם האמנותי.

למדתי תורת הרישום באקדמיה עתיקת היומין של וילנא הפולנית. השליטה המוחלטת ברישום הפכה אצלי לכלי אישי ואוטנתי שבאמצעותו עלה בידי לבטא את חוויותי ואת הרגשותי. כל ניד וכל רטט ספונטני במגע עם האדם הנידון למוות, הילדה עם הבובה והלוחם ביערות גרם לי זעזוע דרמתי עמוק שהתרכז בקצה העפרון, במגע עם פיסת הנייר שבידי. רשמתי במהירות סטנוגרמות על המתרחש סביבי. היה זה שריון רוחני – לשמור על צלם האדם שביקש להישרד.היתה זאת כוונה תת הכרתית להנציח את המאורע במעשה אמנות ולהעביר מסר "לעולם הנאור" על אודות הזוועות של הצורר הנאצי מהם יש ללמוד לקח לדורות הבאים.

הרישום כמדיום אינו דל במהותו, כל קו – עבה דק מודגש או מרומז – הוא עולם העומד בפני עצמו – כערך אמנותי מובהק.

אמן נשאר אמן בכל מצב. השאיפה לביטוי אמנותי חזקה ממנו – חזקה מעצם חייו."

אלכסנדר בוגן "שואה"

צבע שמן ירושלים 1970

לזכרם

לזכר יהודה שערי ז"ל

קולו של האידאולוג שנדם

מאת: יצחק ארצי

עם פטירתו של יהודה שערי (לשעבר לייבו שויארמן) הסתלק אחד האחרונים מדור הביניים של התנועה הליברלית הפרוגרסיבית בישראל. בחייו ובפעילותו גישר יהודה שערי בין דור המייסדים של הזרם הליברלי המתקדם בעל גוון ארצישראלי בחו"ל לבין דור ההגשמה והעשייה בארץ-ישראל ואחר-כך במדינת ישראל.

אישית, קשה לי לכתוב על יהודה שערי במושגים של "מי שהיה ואיננו עוד". צעדנו יחד בשדות הפעילות הציבורית והמפלגתית למעלה משישים שנה, מאז ראשית צעדינו בבית-הספר העממי ועד ליום פטירתו הפתאומית. לכן כאשר אני מזכיר אותו אני מספיד גם את שנות חיי היפות ביותר.

חייו של יהודה שערי התנהלו בארבעה מעגלים עיקריים:

שנות הבגרות וההתבגרות ברומניה, המהוות את התקופה הפורמטיבית,

הפעילות התנועתית ב"הנוער הציוני" ערב העלייה;

ההתערות בארץ, בהכשרות בקיבוצים לא-תנועתיים ותנועתיים לקראת הקמת קיבוץ עצמאי ותקופת חייו בקיבוץ "במאבק" ואחר-כך ב"אלוני אבא";

שנות הקריירה הפוליטית והציבורית בתנועתו על כל גלגוליה ומחוץ לתנועה.

יהודה שערי היה תוצר "השטעטל", העיירה היהודית, על מרכיביה החברתיים והתרבותיים. באקלים זה התנועות הציוניות בכללותן ואחר-כך תנועת "הנוער הציוני" הביאו את בשורת המהפיכה החברתית והאישית.

בסביבה זו עוברת עליו התמורה, המרחיקה אותו מקריירה לימודית שיגרתית ומקרבת אותו לדרך של התמסרות לפעילות ציבורית תנועתית לקראת חיי הגשמה בארץ-ישראל.

העקביות הרעיונית על רקע שיקולי המוסר הציבורי, מביאים אותו לעלייה

ולהצטרפות בארץ לגרעין "ארגון הצופים" אשר מסביבו מתארגנת קבוצת "במאבק" אשר עם עלייתה על הקרקע בכפר הגרמני ולדהיים מקימה את הישוב "אלוני אבא" (לזכרו של חבר הגרעין המייסד אבא ברדיצ'ב, אחד משבעת הצנחנים שהוצאו להורג תוך מילוי שליחותם מאחורי קווי האוייב, באירופה).

כאשר עקב אי-התאמה לתנאי החיים בקיבוץ עזב אותו יהודה, הוא פנה לדרך של עסקנות תנועתית במסגרת "העובד הציוני", המפלגה הפרוגרסיבית, תנועת העבודה הליברלית. את "העובד הציוני" הסיעה הליברלית בהסתדרות הוא ייצג במשך שנים בוועדה המרכזת של ההסתדרות.

מכאן הגיע ל-12 שנות שירות בכנסת ותוך כדי כך — הגיע גם לפסגת הקריירה הציבורית שלו — סגן שר התיירות והפיתוח.

כמו רבים ממנהיגי הישוב שהשתייכו למקימי המדינה, מפתחיה, מבצריה, הביא עמו גם שערי סימני היכר מעולם הערכים של תנועת הנוער, והמדובר במטען מיוחד של נורמות וערכים: ראייה עקרונית, זיקה אידאולוגית, ביטחון עצמי, רגישות מוסרית, ניסיון אירגוני, התמצאות בתהליכים העוברים על העם והמדינה בדרך, נכונות למעשים נועזים, כושר רטורי, כושר ביצוע, נכונות להיאבק ללא פשרות על אמונות ודעות.

בית ספרו הפוליטי הראשון של שערי היה בוועד הפועל של ההסתדרות. למוסד זה הוא הגיע בשנה השלישית להקמת המדינה. בעשור שבו כיהן כחבר הוועדה המרכזת ומינהלת חברת העובדים הוא גיבש את דרכו ואת התורה החדשה שהוא הציג.

מול מזכירי הסתדרות דומיננטיים, המייצגים בתקיפות ובקנאות את עמדת מפא"י, את התפיסה של ההסתדרות כ"מדינה בתוך מדינה" מתייצב שערי כנציג של מיעוט קטן, המעז לחלוק על הגישה של הרוב ולפעמים אף להיות כופר בעיקר. לדוגמא: הפרדת קופת החולים מההסתדרות, חופש בחירה של החברה, אוטונומיה לאיגוד המקצועי, שיתוף פועלים ברווחים.

כאיש הנוטה לאידאולוגיה, כל עמדה שנקט לא היתה הצהרתית בלבד. היא נשענה על יסודות רעיוניים עקרוניים השאולים מעולם המושגים המעמידים את הליברליזם כאלטרנטיבה לסוציאליזם שיזם - זמירות חדשות בבית הועד הפועל.

שערי ייכנס להיסטוריה של הליברליזם הישראלי כאחד האידאולוגים של ניאו-ליברליזם מיוחד במינו: ליברליזם סוציאלי מול סוציאליזם ליברלי. לפי שערי האידאולוגיה של המרכז, של הציונות הכללית המתקדמת היתה מעשית ופשטנית; עליונות האינטרס של המדינה על האינטרס של המעמד; תנועה שהיא לא ימין ולא שמאל דהיינו הגדרה מטושטשת במונחים של שלילה.

המגעים של שערי עם החוגים הליברליים בכינוסים, מעקב ועיון אחרי הספרות האידאולוגית הביאו אותו לליברליזם מתאים למציאות הישראלית. במרכז הדאגה של הליברלים עומד היחיד, האדם. עלינו לדאוג לו. לכן אסור לתת לדברים לזרום מעצמם; לכן דרושה סינתיזה בין חופש, חירות, מרחב-מחייה ליוזמה הפרטית בשילוב עם התערבות של המדינה.

מעשית על המדינה להבטיח ריצפה לאוכלוסיה במצוקה; מהכנסת מינימום, שירותים רפואיים ממלכתיים, חינוך חינם בכל הדרגות, חקיקה סוציאלית שתגן על המקופחים והחלשים. עלינו לבנות כאן דגם של מדינת רווחה ליברלית. דעות אלו מוצגות בצורה מסודרת, מנוסחות במושגים שהם שכיחים בחוגי הליברלים בעולם.

בפתח ספרו "בדרכי הליברליזם הסוציאלי" הגדיר יהודה שערי את הנושאים שבהם עסק בהסתדרות ובכנסת. בכותרות הראשיות של גישתו: הסתדרות חדשה הסתדרות של רפורמות; עידוד ההפרטה; הפרדה בין ההסתדרות לאיגוד המקצועי; הגדרת ייעודו של משק חברת העובדים במערכת של כלכלה פלורליסטית; מדיניות שכר סלקטיבית; אוטונומיה לאיגודים המקצועיים; שיתוף הפועלים ברווחים; ביטוח פנסיוני ממלכתי; הפעלת משק העובדים לפי הכללים של כלכלת השוק. מושגים אלה הפכו בימי כהונתו של שערי בהסתדרות ובכנסת לעמדות פרוגרמאטיות מפורטות מבוססות על סטטיסטיקות ודוגמאות שפתחו פרספקטיבה חדשה להגות החברתית הישראלית.

שערי לא רצה להרוס. הוא גרס תמורות, רפורמות. הוא רצה לבנות אלטרנטיבה רעיונית לתפיסה השלטת בהסתדרות. הוא לא שלל את משק העובדים כפי שרצה הימין. הוא חייב משק פועלים שלובש צורות שונות: משק קולקטיביסטי (בקיבוצים) או משק קואופרטיבי (המושבים). במשך השנים התפתחו גם ענפי משק אחרים יצרניים, שירותיים. בהיותו משק עובדים, עליו להוכיח את נחיצותו. עליו לשרת את האינטרסים העיקריים של המדינה למלא משימות של פיתוח, תיעוש אזורים מרוחקים, כניסה לענפים אשר היזמה הפרטית חוששת מפניהם. על משק העובדים, בניגוד למשק הפרטי, לשקוד על מילוי ציוויים לאומיים וכלכליים כאחד. עליו להיות יעיל, ליצור מקורות תעסוקה באזורים מוכי אבטלה. הוא שונה מהמשק הפרטי בגלל מילוי המצוות החברתיות המוטלות עליו. עם זאת עליו למצוא שפה משותפת ודרכי דו-קיום עם המשק הפרטי, ברוח התפיסה של פלורליזם כלכלי.

שערי העז לתקוף בפומבי את קודשי הקודשים של ההסתדרות: זכות השביתה הבלתי מוגבלת. הוא גרס זכות השביתה, אבל יש להוציא ממערכת השביתות את השירותים החיוניים כגון בריאות, מים, חשמל. יש לאסור שביתות בתחומים החיוניים כגון: שירותי הבריאות, חברות תשתית, חברות העוסקות בחשמל, מים, גורמים מרכזיים בחיי המדינה אשר בהשבתתם יש כדי לשתקה.

את דרכו הציבורית בארץ החל שערי בגיל יחסית צעיר, בשנות העשרים לחייו. לכן הוא גם פרש בגיל צעיר יחסית.

עשרים השנים האחרונות לחייו היו שנים של אכזבות יותר מאשר שנים של נחת. ב-1977 הוא צפה בהתמוטטותה של ל"ע שירדה מ-4 מנדטים למנדט אחד בלבד. אז הוא מתחיל במסע הסברתי שלו לשילוב ל"ע בתוך מפלגת העבודה. את האפיזודה ששמה "מפלגת המרכז" הוא ליווה, אבל ללא התלהבות.

שערי, שבראשית דרכו היה, חסיד של ל"ע עצמאית ונלחם נגד חברים שגילו סטיות אידיאולוגיות לעבר מפלגת העבודה, היה לחסיד נלהב של

השתלבות ל"ע בתוך מפלגת העבודה. הוא גרס שהמחיצות הרעיוניות נפלו, ששני המחנות – הסוציאליסטי והליברלי – התקרבו זה לזה וכי הזמן בשל לפלטפורמה פוליטית משותפת. ואכן הוא היה פעיל ביותר במשא ומתן על ההשתלבות. עם זאת, הוא האמין שניתן לקיים חוג רעיוני ליברלי בתוך מפלגת העבודה.

פעילותו בראש המכון ע"ש פורדר נתנה לו במה רעיונית שבה השכיל בשנים האחרונות להשמיע את ניתוחיו ודעותיו.

עתה, כאשר נדם קולו, נאלם הקול של אידאולוג התנועה. משבצת חשובה זו במחנה הליברלי היא עתה בלתי מאויישת. ספק אם יש כעת אישיות ליברלית ישראלית שתמלא משבצת זו.

אבל הזרע ששערי זרע במשך השנים, רעיונותיו המקוריים, מעשיו והישגיו כסגן שר התיירות והפיתוח, רשומים על מפת ההתפתחות של מדינת ישראל. רעיונותיו האפיקורסיים, אם גם בלתי פופולריים בשעתם, חדרו גם לתודעת מנהיגי ההסתדרות. חבל שהם לא השכילו מבעוד מועד לנקוט עמדות רפורמיסטיות שהיו מסוגלות להציל את ההסתדרות מהתמוטטות טוטאלית.

התסיסה מסביב לצורך בהקמת תנועת מרכז חדשה בישראל, מוכיחה כמה חשובה מפלגה שתתרגם את העקרונות הליברליים אותם גרס שערי לשפת המעשה ולפרוגרמה במדינת ישראל.

קולו של שערי נדם. אבל ניצוצות הגותו יוסיפו להפרות את המחשבה החברתית הישראלית. הוא צדק בפרוגנוזה שלו בסברו שגם אצלנו יוגשמו הרעיונות הליברליים-הסוציאליים בלי מפלגה ליברלית חזקה.

הליברלים נכשלו, אבל הליברליזם ניצח. בניצחון זה יש ליהודה שערי ז"ל חלק חשוב. על כך מגיעה הוקרה והערכה לזכרו.

CONTENTS

On the Occasion of the 50th Anniversary of Israel's Rebirth

Moshe Kol: Have we Learnt the Lesson of the Holocaust? 7
Moshe Kol: The Historic Proximity between the Holocaust and Israel's Rebirth. 10

Study and Research

Zvi Herman: When did the Holocaust begin in Hungary? 12

The Holocaust in Literature

Naava Semel: Address at the International Conference of Jewish Writers, San Francisco, 1998. 44
Gideon Greif: Review on Holocaust Literature, 1997. 48
Zvi Herman: From the Dephths of the Pit to the Industrial Empire. 71

At "Massuah"

Tusia Herzberg: About the Painter – Alex Bogen. 86

In Memoriam

Itzhak Artzi: On the Late Yehuda Sheary. 91

MASSUAH

A YEARBOOK ON THE HOLOCAUST AND HEROISM